

UNIVERZITET U SARAJEVU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA HISTORIJU

**HERCEGOVA KO-CRNOGORSKA GRANICA U
19. STOLJE U**

Završni diplomski (magistarski) rad

Kandidat:

Alen Nuhanovi

2696/2017

Mentor:

Prof. dr. Edin Raduši

Sarajevo, juli 2020. godine

SADRŽAJ

UVOD	3
1. FENOMEN GRANICE – METODOLOŠKI PROBLEMI IZU AVANJA KONCEPTA „GRANICE“	10
2. HERCEGOVA KO-CRNOGORSKA GRANICA DO SREDINE 19. STOLJE A.....	16
<i>2.1. Li nosti i odnos Ali-paše Rizvanbegovi a Sto evi a i Petra II Petrovi a Njegoša i provo enje reformi u Hercegovini</i>	<i>18</i>
<i>2.1.1. Ali-aga/paša i Petar II</i>	<i>18</i>
<i>2.1.2. Odnosi na hercegova ko-crnogorskoj granici</i>	<i>27</i>
<i>2.1.3. Kraj ere Ali-paše i Petra II.....</i>	<i>36</i>
3. DRUŠTVENO-POLITI KE PRILIKE NA HERCEGOVA KO-CRNOGORSKOJ GRANICI OD SREDINE 19. STOLJE A DO 1875. GODINE.....	40
<i>3.1. Politika Crne Gore na granici sa Hercegova kim sandžakom</i>	<i>40</i>
<i>3.2. Ustanci hriš anskog stanovništva na hercegova kom podru ju i dešavanja na hercegova ko-crnogorskoj granici</i>	<i>41</i>
4. ME UNARODNI FAKTORI – POLITIKE VELIKIH SILA NA RAZMATRANOM PODRU JU I GRANICI.....	63
<i>4. 1. Politike velikih sila (britanska, austrijska, francuska i ruska politika) i njihov uticaj na Hercegova ki sandžak, granicu i pograni no stanovništvo ...</i>	<i>63</i>
ZAKLJU AK.....	76
PRILOZI RADU.....	80
BIBLIOGRAFIJA.....	90
BIOGRAFIJA (Curriculum Vitae – CV).....	95

UVOD

Izu avanje koncepta „granice“ nije u dosadašnjoj bosanskohercegova koj historiografiji, pa ni šire uzevši (op. region Zapadnog Balkana), naišlo na posebnu pažnju i tretman, iako se tome fenomenu može ozbiljno, nau no pristupiti. Stoga smatramo da je izu avanje koncepta „granice“ bitno da bi se mogle spoznati sve karakteristike koje se vežu za njega. Konkretno, ovaj rad e ponuditi, ili e barem pokušati da ponudi sagledavanje toga fenomena, iz više aspekata, na podru ju koje se veže za dvije savremene balkanske države – Bosnu i Hercegovinu (Hercegovina je u posebnom fokusu) i Crnu Goru. Upravo e „granica“ izme u dva navedena podru ja, Bosna i Hercegovina kao dio Osmanskog carstva i nacionalna država u „izgradnji“ – Crna Gora, u toku 19. stolje a, biti predmetom detaljnijeg propitivanja u ovome radu. Poseban naglasak e biti stavljen na drugu polovinu 19. stolje a i odnose na hercegova ko-crnogorskoj granici u tom razdoblju. Tako er, ni razmatranja za prvu polovinu 19. stolje a ne e biti izostavljena, jer su odnosi Ali-paše Rizvanbegovi a Sto evi a i Petra II Petrovi a Njegoša neizostavan dio ove tematike, a sve to ima za cilj širi pogled na razmatranu problematiku te zaokruživanje i kontekstualizaciju teme. Uglavnom, cilj rada je predstaviti vjerodostojno stanje odnosa na hercegova ko-crnogorskoj granici u toku 19. stolje a, sa posebnim fokusom na drugu polovinu istoga stolje a. Isto tako, bit e predstavljen odnos mirnih i kriznih/ratnih perioda tokom 19. stolje a (vrijeme ustanaka i mirnodopskih perioda), gdje e biti razmatran posebno vojni aspekt, dakle, vojne trupe s obje strane granice i njihov odnos, kako bi se utvrdilo kakve su vojne trupe bile zastupljene u Hercegovini u toku 19. stolje a, a pogotovo na najisturenijim podru jima prema istoku i crnogorskoj državi.¹ Odmah

¹ Nezvani no priznata do 1878. godine, iste godine na Berlinskom kongresu i zvani no me unarodno priznata kao nezavisna, nacionalna država. Kongresom u Berlinu, koji je po eo 13. juna 1878. godine i trajao do 13. jula iste godine, predstavnici evropskih sila Velike Britanije, Francuske, Njema ke, Italije, Austro-Ugarske, Rusije i Osmanskog carstva sastali su se zbog jednog cilja, a to je bilo odlu ivanje o Isto nom pitanju nakon završenog rusko-osmanskog rata (1877-1878.), ime bi se neposredno odredila dalja sudbina Osmanskog carstva i Balkana. Primarno su bila rješavana pitanja o Bugarskoj, Bosni i Hercegovini, Armeniji i Srbiji, dok je pitanju Crne Gore koncert velikih sila pristupio tek 1. jula 1878. godine. Novak Ražnjatovi , “Oslobodila ka borba Crne Gore i Berlinski kongres”, u: *Istorijski zapisi*, 3-4, Podgorica, 1998., 28; Izuzetno zna ajna rasprava se vodila o budu im granicama crnogorske države, nakon ega su državne granice na zapadu i sjeverozapadu zemlje bile zna ajno proširene na štetu osmanske teritorije u Hercegova kom sandžaku/vilajetu. Poslije okon anja toga pitanja otvorena je krucijalna rasprava o pitanju priznanja nezavisnosti Crne Gore, što je okon ano konsenzusom koncerta evropskih velikih sila da se usvaja tekst kojim evropske sile “definitivno” priznaju nezavisnost Crne Gore jednoglasno. N. Ražnjatovi , “Oslobodila ka borba Crne Gore i Berlinski kongres”, 30; Živko M. Andrijaševi piše o 1878. godini kao granici epoha u crnogorskoj historiji, što ona zaista i jeste, jer ta godina predstavlja “*veliku prekretnicu u novovjekovnoj istoriji Crne Gore*”. Živko M. Andrijaševi , “1878. godina kao granica epoha”, u: *Matica crnogorska*, Podgorica, 2009., 283. (pristupljeno: 9.2.2020., vidi: <http://maticacrnogorska.me/files/14%20zivko%20andrijasevic.pdf>); Za detaljan uvid u sva dešavanja vezana za Berlinski kongres i u eš e Crne Gore na istom, ali i u širi kontekst dešavanja neposredno prije i poslije kongresa, vidjeti u: Novak Ražnjatovi , *Crna Gora i Berlinski kongres*, Obod, Cetinje, 1979; Crna Gora je konkretno dobila

napominjemo, da ne pretendiramo da u potpunosti razrješimo ovu tematiku i da ponudimo konačan odgovor o svemu što se u radu postavlja kao naučni problem, jer aspolutna istina o bilo kojoj temi nije ostvariva, nego nam je, zapravo, cilj ponuditi fokusiran pogled na fenomen granice.

Glavni dijelovi, uslovno rečeno, nalaze se u prvom, drugom i trećem poglavlju ovoga rada. U prvom se raspravlja o fenomenu granice i metodološkim problemima koji proizilaze iz izučavanja koncepta „granice“, a u drugom konkretno o tematici koja se obrađuje, što se tiče i odnosa na hercegovačko-crnogorskoj granici i odnosa u hercegovačkom kontekstu u toku 19. stoljeća, te odnosu dvije značajne ličnosti, Ali-paše i Petra II, u periodu prve polovine 19. stoljeća zaključno sa njihovom smrću, koja se, nekom životnom „slučajnošću“, desila iste 1851. godine. Na primjeru odvijanja političkog i društvenog života na granici u vrijeme „vladavina“ Ali-paše i Petra II i njihovih međusobnih odnosa željeli smo pokazati kako granica nije bila zid koji razdvaja mentalitete i obrasce ponašanja. Također, to vrijeme pokazuje isprepletenost interesa i intenzitet odnosa s dvije strane granice, koja u formalno-pravnom smislu i nije bila međudržavna granica. U trećem poglavlju bit će raspravljano i analizirano sve ono što se na hercegovačko-crnogorskoj granici dešavalo 50-ih i 60-ih godina 19. stoljeća, tj. bit će predstavljene društveno-političke prilike koje su vladale na hercegovačko-crnogorskoj granici, konkretno do 1875. godine i početka ustanka u Hercegovini (i Bosni). U okviru toga ćemo se dotaknuti i crnogorske politike prema Hercegovačkom sandžaku u ovom periodu, kao i veoma konfliktnog perioda na granici, kojeg karakteriziraju ustanci hrišćanskog stanovništva na hercegovačkom području u periodu od 1852. do 1862. godine, provedene i neprovedene ili barem prividno provedene reforme u tom periodu. Bit će predstavljena, također, vojna organizacija, saradnja i fenomen nasilja na granici i u unutrašnjosti Hercegovine, kao i, između ostalog, dešavanja na hercegovačko-crnogorskoj granici do 1875. godine. Dakle, ne manje važnije, četvrto poglavlje, predstavlja ono što u ovome radu ukazuje na pregled razvoja dešavanja u širem kontekstu, odnosno, četvrto poglavlje će prikazati kakvo je bilo stanje u Hercegovačkom sandžaku 19. stoljeća, a u okviru toga poglavlja, jako je bitno sagledati kako

proširenje na dio primorja od rijeke Željeznice do zaliva Krušići, tj. grad Bar sa širom okolinom. Zatim, pripale su joj plemenske oblasti Pive, Drobnjaka, Banjana, Jezera, Šaranaca, dio Vasojevića i manji dio Kušća i Uskoka. Od gradova, pripali su joj Podgorica, Nikšić, Spuž, Žabljak Crnojevića, Kolašin, Plav i Gusinje. Ova posljednja dva grada su bila predmetom sporenja, ljutnje i bijesa kod grupe albanskih prvaka, okupljenih u okviru Albanske lige, u čijem su imali podršku Porte. Na kraju, evropska komisija je preinačila odluku po ovom pitanju, te su Plav i Gusinje ipak ostali u okvirima Osmanskog carstva, a kompenzaciju Crnogorcima je predstavljalo pripajanje grada Ulcinja. Zvezdan Folić, *Istorija Muslimana Crne Gore (1455-1918)*, Knjiga I, Matica Muslimanska Crne Gore, Podgorica, 2013., 231.

je me unarodna politika uticala na hercegova ko-crnogorske odnose, a ovdje, konkretnije govore i, na njihovoj liniji razgraničenja, što će biti predstavljeno kroz isto poglavlje.

Što se tiče strukture rada, postojala je mogućnost da se u jednom zasebnom poglavlju hronološki i tematski predstavi u ovome radu i razdoblje Velike istočne krize i bosanskohercegovačkog ustanka (1875-1878), što bi se nadovezalo na treće poglavlje. Međutim, kako je to veoma kompleksna problematika, i da ne bismo ušli u površne analize i interpretacije, mi smo se odlučili da ovo poglavlje izostavimo, iako bi ono zaista upotpunilo i kompletiralo rad u smislu kontekstualizacije, i smještanja tematike u cjelokupno 19. stoljeće, konkretno do kraja osmanske vladavine u Bosni i Hercegovini (Bosanskom ejaletu/vilajetu) 1878. godine. Stoga smatramo da problematika Ustanka u BiH (1875-1878), zbog specifičnosti razdoblja i slojevitosti problema, može biti razmatrana i obrađena, na nekom drugom mjestu, u kontekstu tematike odnosa na hercegova ko-crnogorskoj granici u datom razdoblju, mnogo ozbiljnije i sveobuhvatnije u posebnom radu. Između ostalog, o ovoj temi – Ustanak u BiH - se u domaćoj i stranoj historiografiji pisalo mnogo i, što je važno ista i, pristupalo joj se sa različitih aspekata i raznolikih vizura. Ovo bi bio razlog zašto smo se opredijelili da upravo na predstavjenim političkim segmentima ili podtemama pokušamo predstaviti fenomen hercegova ko-crnogorske granice u toku 19. stoljeća, a zasigurno postoje i druge pod teme koje bi značajno doprinijele potpunijem sagledavanju ove teme, a što se veže za sljedeće aspekte: način života na granici – svakodnevnica na pograničnom istočnohercegovačkom području, privreda i način privredivanja, međuljudski i međuetnički (-konfesionalni) odnosi, kulturalna strujanja itd.

Historiografska produkcija, tj. literatura o ovome periodu bosanskohercegovačke historije (osmanska Bosna i Hercegovina) je veoma obilna, a mi ćemo navesti samo neke važnije autore koji su dali značajan doprinos proučavanju bosanskohercegovačke historije 19. stoljeća, ali i ranijeg osmanskog razdoblja, na ovom mjestu, a to su sljedeći eminentni historičari: Safvet-beg Bašagić-Redžepašić, Hazim Šabanović, Vladislav Skarić, Ahmed S. Alijić, Milorad Ekmečić, Behija Zlatar, Enes Pelidija, Mustafa Imamović, Ibrahim Tepić, Adem Handžić, Galib Šljivo, Hamdija Kreševljaković, Hamdija Kapidžić, Hajrudin Čurić, Hamid Hadžibegić, Hivzija Hasandedić, Edin Radušić, Husnija Kamberović, Hasan Škapur, Robert Donia, Hannes Grandits i mnogi drugi historičari, a prvenstveno orijentalisti i osmanisti.

Koristili smo izvor od velikog značaja za rekonstruisanje ovog perioda bh. historije. Naziv tog djela glasi *Povijest Bosne*, druga knjiga (*Tarihi Bosna II*) autora Salih Sidkija

Hadžihuseinovi a Muvekkita.² U tom djelu autor detaljno predstavlja sva dešavanja u osmanskoj Bosni i Hercegovini, a nama je od posebnog značaja druga njegova knjiga u kojoj se spominju bosanske valije/veziri, hercegovački mutesarifi i veziri iz 19. stoljeća a i što je još važnije njihovo djelovanje, a od posebnog značaja za ovaj rad je spominjanje istaknutog hercegovačkog vezira Ali-paše Rizvanbegovića a Sto evića, njegovog života i djelovanja. Na Muvekkitovo djelo/izvor su se pozivali mnogi historičari kada su opisivali brojna dešavanja u osmanskoj Bosni do 1878. godine, jer su ga smatrali prvim historiografom Bosne i Hercegovine. Posebno se na njegovo djelo oslanjao Safvet-beg Bašagić kada je pisao svoju *Kratku uputu u prošlost Bosne i Hercegovine (1463-1850)*.³ Drugi historijski izvor, koji smo koristili za historijsku rekonstrukciju događaja u Hercegovini od 1831. pa do smrti Ali-paše Rizvanbegovića a 1851. godine je *Ljetopis Hercegovine 1831-1857.*, godine⁴, monaha Prokopija okorila, te djelo Joanikija Pamučine – *Životopis Ali-paše Rizvanbegovića a Sto anina*.⁵ *Ljetopis Hercegovine 1831-1857. godine* monaha Prokopija okorila predstavlja izvor, zapravo hroniku koja je nastala u specifičnom historijskom i političkom kontekstu. Ona je nastajala u vremenu u kojem su velike evropske sile, posebno Austrija i Rusija, naslućivale moguću i skorbu propast Osmanskog carstva, i iz političkih razloga nastojale preuzeti ulogu zaštitnika nemuslimanskog, odnosno katoličkog i pravoslavnog stanovništva Balkana. Pod njihovim uticajima, kao i pod uticajem postepenog prodiranja ideja evropskih nacionalnih pokreta, u Bosanskom ejaletu nastaju djela historijsko-literarnog karaktera u kojima se naziru prvi pokušaji konstrukcije kolektivnih identiteta katoličke, kao i pravoslavne konfesionalne zajednice. Oba ova „ljetopisa“ nastala su unutar pravoslavnog kulturnog kruga, i intertekstualna analiza *Ljetopisa Hercegovine* i *Životopisa Ali-paše Rizvanbegovića* pokazuje da oni ni po svojim formalnim, ni sadržajnim karakteristikama ne pripadaju žanru ljetopisa ili hronika. Štaviše, djelo Joanikija Pamučine *Životopis Ali-paše Rizvanbegovića*, koje je dosadašnja historiografija smatrala ljetopisom, po svojim obilježjima pripada u biografski, a ne ljetopisni žanr. Formalna obilježja navedenih djela pravoslavne kulturne ekumene ne mogu se smatrati ljetopisima, jer im nedostaje osnovno obilježje tog žanra, a to je: hronološko ili tematsko grupisanje historijskih događaja. Štaviše,

² (Priredio: Enes Pelidija) Salih Sidki Hadžihuseinovi Muvekkit, *Povijest Bosne*, II knjiga (*Tarih-i Bosna II*), El-Kalem, Sarajevo, 1999., 591. stranica (od 706. do 1297. stranice).

³ Safvet-beg (Mirza Safvet) Bašagić -Redžepašić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (od g. 1463. do 1850.)*, Vlastita naklada, Sarajevo, 1900., 215. stranica.

⁴ Prokopije okorilo, „Ljetopis Hercegovine 1831-1857.“, u Prokopije okorilo, Joanikije Pamučina, Staka Skenderova (preveli i priredili: Vojislav Maksimović i Luka Šekara), *Ljetopisi*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1976., 35-71.

⁵ Joanikije Pamučina, „Život Ali-paše Rizvanbegovića a Sto anina“, u: Prokopije okorilo, Joanikije Pamučina, Staka Skenderova (preveli i priredili: Vojislav Maksimović i Luka Šekara), *Ljetopisi*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1976., 73-131.

Prokopije okorilo esto uopšte ne navodi godinu u kojoj se pojedini događaji zbili, što otežava smještanje događaja u vrijeme. Njegov *Ljetopis Hercegovine*, jednako kao i Pamučin *Životopis Ali-paše Rizvanbegovića* svojim karakteristikama više nalikuju na pravoslavna žitija, odnosno životopise svetaca, s time da glavni subjekt njihovih djela nije svetac, već hercegovački vezir Ali-paša Rizvanbegović.

Od velike koristi su bile i monografije *Ali-paša Rizvanbegović i njegovo doba*, autora Hamdije Kapidžića⁶, te *Multikonfesionalna Hercegovina* Hannesa Granditsa.⁷ Ove posljednje dvije monografije su vrijedna historiografska postignuća. Hannes Grandits je svojom knjigom *Multikonfesionalna Hercegovina* obradio višestoljetni period osmanske vladavine na području Hercegovine. Najveća pažnja je posvećena 19. stoljeću, koje je bilo velika prekretnica u hercegovačkoj društveno-političkoj i ekonomskoj situaciji. Generalno, Grandits je ovom knjigom dao veliki doprinos u proučavanju historije Bosne i Hercegovine, pogotovo za Hercegovinu i njene lokalne kontekste u periodu kasnoosmanske epohe, tj. za prelomno 19. stoljeće, s posebnim obzirom na njegovu drugu polovinu.

Za Kapidžićevo djelo se može reći, iako je nastalo u toku tridesetih godina 20. stoljeća i u njemu se velikim dijelom osjeća velika vremenska distanca u odnosu na sadašnji nivo istraživanja, da je ispunilo cilj koji je autor sebi postavio na samom početku. A to je bilo detaljno pojašnjenje historijata porodice Rizvanbegovića iz Stoca, što je kao ozbiljan i profesionalni historičar uklopio i kontekstualizirao u niz historijskih zbivanja unutar Bosne i Hercegovine i onih izvan nje koji su imali odraza i uticaja na cjelokupnu historiju Bosne i Hercegovine. Zapravo, najvredniji dio u ovom radu cijenjenog historičara Kapidžića je njegova rasprava o odnosima Crne Gore i Bosne i Hercegovine ili u konkretnijem smislu o odnosima vladike Petra II Petrovića Njegoša i Ali-paše Rizvanbegovića kao nominalnih lokalnih predstavnika vlasti. U suštini se kroz ove dvije ličnosti oslikavaju cjelokupni odnosi Bosne i Hercegovine i Crne Gore, pa i mnoga dešavanja na tim i širim prostorima.

Korišteno je na pojedinim mjestima i djelo *Ustanak u Hercegovini 1852-1862*. Dušana Berića.⁸ To je zapravo njegova doktorska disertacija, veoma obimna, koja na detaljan i analitičan način prikazuje cijeli period ustanaka Luke Vukalovića u Hercegovini od 1852. do 1862. godine. On se s pravom naziva historičarem ovoga ustanka, jer je, poslije Vladimira

⁶ Hamdija Kapidžić, *Ali-paša Rizvanbegović i njegovo doba*, ANUBiH – Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2001., 190. stranica.

⁷ Hannes Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina: vlast i lojalnost u kasnoosmanskom društvu*, Institut za istoriju, Historijske monografije, Knjiga 10, Sarajevo, 2014., 553. stranice.

⁸ Dušan Beri, *Ustanak u Hercegovini 1852-1862.*, SANU, Beograd - Novi Sad, 1994., 1040. stranica.

orovi a, bio prvi historičar koji je vrlo ozbiljno i studiozno pristupio izučavanju ove teme. Djelo je vrlo dobro potkrijepljeno izvornom grafičkim i dokumentima, i može poslužiti historičarima da na vrlo detaljan način prate sva dešavanja u ovom periodu na istohercegovačko-crnogorskom području, a nama je bilo od koristi u pojedinim segmentima rada. Također, pri izradi ovoga rada mnogo su doprinijela djela crnogorske historiografije, tu prvenstveno treba spomenuti djelo Jagoša Jovanovića - *Stvaranje crnogorske države i razvoj crnogorske nacionalnosti*⁹, koje je uspješna sinteza crnogorske historije od početka 8. stoljeća do 1918. godine, a za naš rad ima izuzetnu važnost jer nam umnogome omogućava potpunije sagledavanje odnosa u crnogorskom historijskom kontekstu, te, što je od značajnije važnosti za ovaj rad, odnose na hercegovačko-crnogorskoj granici do 1875. godine. Vrlo slična po svom konceptu Jovanovićevoj knjizi je knjiga crnogorskog historičara Branka Pavićevića - *Stvaranje crnogorske države*¹⁰, koju smo također koristili u rasvjetljavanju pojedinih razdoblja crnogorske historije, kao i odnosa na granici. U istom smislu je korištena knjiga Save Brkovića - *O postanku i razvoju crnogorske nacije*.¹¹ Kada govorimo o crnogorskoj historiografiji i literaturi, od posebne važnosti za naš rad su bili radnici iz crnogorskog časopisa *Istorijski zapisi*. U bibliografiji smo naveli, pored ostalih, i korištene članke iz ovog časopisa. Znatno su doprinijela pri izradi ovoga rada i sljedeća djela: Grupa autora, *Crna Gora – Monografija*¹², zatim Grupa autora (ur. Vladimir Stojanović), *Istorija srpskog naroda*, V-1¹³, te djelo Milorada Ekmečića u dvije knjige - *Stvaranje Jugoslavije 1790-1918*.¹⁴

Nastajanje ovoga rada mnogo su doprinijela i brojna druga historiografska djela, od kojih bih istakao još tri autora i njihova značajna djela. To su Drago Rokсандi (*Triplex Confinium: ili o granicama i regijama hrvatske povijesti 1500-1800.*)¹⁵ Ovo djelo može značajno pomoći svim istraživačima koji su se odlučili baviti proučavanjem određenih granica i regija, jer je sam autorov pristup izučavanju ovih fenomena veoma originalan, tj. autor D. Rokсандi svojim tzv. policentričkim strukturiranim pristupom daje novo svjetlo izučavanju ovih i sličnih tema, unose i tako multidisciplinarnost, interdisciplinarnost i multiperspektivnost u istraživanje odnosa na granici i graničnim područjima, što u recentnim historiografijama postaje

⁹ Jagoš Jovanović, *Stvaranje crnogorske države i razvoj crnogorske nacionalnosti. Istorija Crne Gore od početka VIII vijeka do 1918. godine*, Narodna knjiga, Cetinje, 1948., 445. stranica.

¹⁰ Branko Pavićević, *Stvaranje crnogorske države*, Izdavačko preduzeće, Beograd, 1955., 428. stranica.

¹¹ Savo Brković, *O postanku i razvoju crnogorske nacije*, Grafički zavod, Titograd/Podgorica, 269. stranica.

¹² Grupa autora, *Crna Gora – Monografija*, Književne novine, Beograd, 1976.

¹³ Grupa autora (ur. Vladimir Stojanović), *Istorija srpskog naroda*, V-1, Beograd, 1981.

¹⁴ Milorad Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije 1790-1918.*, I-II, Prosveta, Beograd, 1989., 663. i 843. stranice.

¹⁵ Drago Rokсандi, *Triplex Confinium: ili o granicama i regijama hrvatske povijesti 1500-1800.*, Barbat, Zagreb, 2003., 259. stranica.

zastupljeno. Zatim, neizostavna su i korištena djela Ibrahima Tepi a (*Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima 1856-1878.*)¹⁶ i Edina Raduši a (*Bosna i Hercegovina u britanskoj politici od 1857. do 1878. godine – Od branitelja i zaštitnika do tužioca i sudije*).¹⁷

Metode koje su korištene pri izradi ovoga rada su hronološka i tematska metoda. Hronološkim redom se u radu izlažu bitniji događaji i procesi na hercegova ko-crnogorskoj granici tokom 19. stoljeća. Pošto je cilj rada predstaviti barem približno vjerodostojno stanje odnosa na hercegova ko-crnogorskoj granici u toku 19. stoljeća, zaključeno sa 1875. godinom, sa posebnim fokusom na drugu polovinu istoga stoljeća, zbog toga su te metode odgovarajuće za ovaj rad.

¹⁶ Ibrahim Tepi , *Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima 1856-1878.*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1988., 586. stranica.

¹⁷ Edin Raduši , *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici od 1857. do 1878. godine – Od branitelja i zaštitnika do tužioca i sudije*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2013., 422. stranice.

1. FENOMEN GRANICE – METODOLOŠKI PROBLEMI IZU AVANJA KONCEPTA „GRANICE“

Koncept „granice“ se ne može shvatiti ako se, kao prvo, ne definiše sam pojam „granice“, iz čega se, u daljim opservacijama, može uiniti pokušaj sagledavanja pojedinih metodoloških problema koji se uo avaju pri izu avanju koncepta ili ideje „granice“, što je i osnovna tema ovoga rada. Prema tome, samim definisanjem toga koncepta, bilo bi puno lakše razumijevati kako je granica bila percipirana u različitim okolnostima kroz historiju. Upravo su različite društvene okolnosti – političke, ekonomske, religijske, kulturne itd. – ključno uticale na razvijanje takvog fenomena u društvu kroz historijski hod stoljeća.

Koncept „granice“ može spajati i dijeliti, tj. ima dvojaku ulogu. Na samom početku bi trebalo predstaviti ideju, gdje je ona nastala i kada? Granice su u početku bile imaginarne, tj. zamišljene. Osnovna pitanja u vezi sa ovom tematikom koja se mogu postaviti su sljedeća: Kada ljudi postaju svjesni granica? Gdje su te granice? Šta one predstavljaju (saradnju ili konflikt, prožimanja i preplitanja, kontakte ili izolaciju). Kakve mogu biti granice? Šta one podrazumijevaju u različitim društvenim kontekstima i kako se na tu ideju gledalo u različitim društvima kroz stoljeća. Međutim, o svemu tome ne bismo raspravljali detaljno na ovom mjestu, jer bismo ponuditi odgovore na pojedina pitanja koja se konkretno tiču naše teme.

Zašto pišemo i problematiziramo o granicama i regijama bosanskohercegovačke i crnogorske historije? Zašto nam je to uopšte važno? To prije svega predstavlja pitanje pristupa izu avanju historije, dakle nužno je potezanje pitanja mikrohistorije i makrohistorije. O takvim mikrohistorijama, isključivo vezanim za određene granice, te određena lokalna ili regionalna područja ne postoji u bosanskohercegovačkoj historiografiji dovoljno historiografskih doprinosa. Može se slobodno kazati da su takva istraživanja u bh. historiografiji u velikom zaostatku u odnosu na susjedne historiografije. Pravi primjer temeljitog istraživanja na ovoj temi predstavlja monografija koja pripada hrvatskoj historiografiji, a radi se o vrlo specifičnoj studiji Drage Roksandića, univerzitetskog profesora iz Zagreba, koja nosi naziv *Triplex Confinium: ili o granicama i regijama hrvatske povijesti 1500-1800*. Ona je zapravo međunarodni multidisciplinarno i interdisciplinarno orijentisani istraživački projekat, koji je pokazao koliko je istraživanje odnosa na granici važna historiografska tema.¹⁸

¹⁸ Drago Roksandić, *Triplex Confinium: ili o granicama i regijama hrvatske povijesti 1500-1800.*, Barbat, Zagreb, 2003., *Predgovor knjige*: XII; D. Roksandić sa svojim pristupom izu avanju historije odudara od klasičnih istraživačkih metoda u historijskoj nauci. On je pristupio istraživanju tema iz hrvatske historije ranog novog vijeka

Upravo nam ova knjiga o granicama i regijama u hrvatskoj historiji ranog novog vijeka umnogome pomaže da kvalitetnije razumijevamo našu problematiku kojom smo se odlučili baviti u ovom radu. U hrvatskoj historiji ranog novog vijeka pa i u kasnijem periodu, ali i bosanskohercegovačkoj ili crnogorskoj historiji, malo šta se može prepoznati kao istraživački problem a da nije povezano sa fenomenima granice i regije. Sama njihova nestalnost, tj. labilnost nije nova te ju je valjalo pronaći, u njenim različitim oblicima, u prošlosti. „Npr. Nordman u jednom od svojih djela ističe da nijedna granica nije „prirodna“ sama po sebi. Ljudi su ti koji ih zamišljaju i stvaraju. U tom je smislu bolje govoriti o „granici“ kao konceptu, ideji. Ona je uvijek pitanje izbora, na primjer, političkog ili državnog.“¹⁹

U novije vrijeme je ponovo povećan istraživački interes za historiju granica u Evropi i svijetu. Procesi poput globalizacije, mondijalizacije, regionalnih integracija, poput evropske, historijski su još uvijek prepuni neistraženih područja, kao što su puni nepoznanica procesi etnonacionalnih i vjerskih obnova itd. I jedni i drugi, nezavisno o tome koliko su samo lica i naličja iste povijesne zbilje, nesumnjivo obnavljaju zanimanje za granice u prošlosti i budućnosti. Sam je pojam „granica“ danas toliko mnogostran i proturječan da su evidentno nužna brojna nova istraživanja i to utemeljena na novim pitanjima o smislu i zbilji granica, na manje poznatim i manje korištenim izvorima, te sa novim pristupima izuavanju ove problematike.²⁰

Od samoga početka zapisanog iskustva je postojao uspostavljeni koncept „granice“, tj. granica između „civilizacije“ i „barbarstva“, što je jedna od najstarijih dvostranih granica u evropskoj historiji. Kasnije su se uspostavljale granice Juga i Sjevera, potom Istoka i Zapada. U novijem evropskom zapisanom iskustvu prisutna su nacionalna razgraničenja – „mi“ i „oni“, kao i EU i „ostatak“ Evrope. Svaki drugi koncept „granice“, koji nije vezan za dvostranost, a to je trostrana ili čak višestrana granica pretpostavlja različite konceptualne pristupe u bilo kakvom mišljenju ili čak potpuno nerazumijevanje, a u krajnjem slučaju ravnodušnost. Međutim, može se kazati da je danas sve više prisutna svijest o višeslojnosti u ljudskim identitetima i identitetima ljudskih zajednica, pogotovo u evropskoj tradiciji.²¹

sa tzv. policentričkim strukturiranim pristupom. A to je zapravo autorovo, i današnje moderno shvatanje, hrvatske historije ranog novog vijeka kao historije granica i regija, što se naravno odrazilo i na istraživanja u susjednim historiografijama (npr. bosanskohercegovačkoj). D. Roksandić, *Triplex Confinium*, VIII.

¹⁹ D. Roksandić, *Triplex Confinium*, 3-4.

²⁰ Isto, 23.

²¹ Isto.

Iako se hercegova ko-crnogorska granica može posmatrati kao takva bez kompleksnije analize, kao granica između Osmanske imperije i nacionalne države u „izgradnji“ – Crne Gore, koja je bila uo lživ i prisutna stolje ima, ali nepriznata sve do sredine 19. stolje a, jer su Osmanlije smatrale Crnu Goru svojom pokrajinom koja im je bila dužna davati poreze, takvo nešto se ne može re i, na primjer, za pojedina hrvatska podru ja, jer se u istom etnokonfesionalnom prostoru ukrštalo više imperijalnih granica, pogotovo u 18. stolje u. Upravo za takva višegrani ja koja su bila historijski trajnija, kao u hrvatskom slu aju – grani nom prostoru Mleta ke republike, Osmanskog carstva i Habsburške monarhije, što je predstavljalo trograni je/*Triplex confinium* – problem historije granica i regija jedan je, kako isti e D. Roksandi , od temeljnih problema epohalnih historijskih istraživanja.²²

Fenomen granice je tokom historije uvijek predstavljao važan faktor u gra enju identiteta odre enih zajednica, ali su granice, ponavljamo, bile nestalne i labilne, i ne uvijek jasno postavljene. Konkretno govore i, na primjer, ako uzmemo u razmatranje i fokus historiju Osmanskog carstva na Balkanu, onda možemo zaklju iti da su te granice pojedinih zajednica bile teško vidljive, iako fakti ki prisutne. To su bile više težnje odre enih vjerskih i nacionalnih zajednica unutar Osmanskog carstva da se izoliraju od drugih. Rezultati do kojih je došao Hannes Grandits u svome djelu *Multikonfesionalna Hercegovina* razbijaju stereotipe o potpunoj razdvojenosti pojedinih zajednica na ovom podru ju. Autor ovog kapitalnog djela nam ukazuje da je tu granica više bila postavljena na socijalnoj i politi koj lojalnosti, a što je bilo veoma promjenljivo, pa ak i u drugoj polovini 19. stolje a. Takvo stanje stvari e se promijeniti sa postepenim dolaskom ere nacionalnih država.²³

Upravo kada otvaramo raspravu o granici, a na ovom mjestu posebno o hercegova ko-crnogorskoj granici, moramo imati u vidu jedan izrazito važan pojam a on je lojalnost. Posredstvom lojalnosti u mogu nosti smo da detaljno pratimo i propitujemo na koji na in vladavina i mo uti u na pojedince ili socijalne grupe odre enog podru ja.²⁴ Me utim, kada ulazimo u takve analize, nužno je pristupiti multiperspektivno, jer nam nije dovoljna jedna perspektiva da bi dobili uvid u cjelokupnu situaciju odre ene li nosti ili socijalne grupe. Dakle,

²² D. Roksandi , *Triplex Confinium*, 13-14.

²³ Husnija Kamberovi , „O historijski ukorijenjenim granicama i mogu im „korekcijama“ na Balkanu“, na: (pristupljeno 3.3.2020., <https://ba.boell.org/bs/2019/03/07/o-historijski-ukorijenjenim-granicama-i-mogucim-korekcijama-na-balkanu>). „Granicama se uvijek odre ivao teritorij unutar kojega se želi uspostaviti vrsta kontrola. Granice su se i u Evropi uglavnom iscrtavale nakon velikih i krvavih ratova, a na Balkanu je iscrtavanje granica nacionalnih država uvijek bilo pra eno nasiljem i etni kim iš enjem.“

²⁴ Hannes Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina: vlast i lojalnost u kasnoosmanskom društvu*, Institut za istoriju, 2014., 11.

nije dovoljno da prikazemo samo perspektivu vladajućeg sistema i njegovih predstavnika, već da uključimo i što više drugih aktera, uključujući ih u datu situaciju ili dešavanja. Upravo na takav način, unošenjem stvarnih stavova i odnosa pojedinaca ili grupa, dolazimo do željene multiperspektivnosti, koja razbija uobičajene stavove tzv. „kolektivnih identiteta“, kako ih H. Grandits naziva. Krajeve rečeno, lojalnosti nam dopuštaju da proniknemo, putem ispitivanja, i u one najdublje ljudske interakcije, a istovremeno ne gubimo onu generalnu perspektivu, zbog već spomenutog i primijenjenog multiperspektivnog pristupa, koja se tiče odnosa moći i vlasti, što je vrlo povezano i isprepleteno, a uopšte vrlo uobičajen i shvatljiv odnos.²⁵

U gotovo svim vrstama istraživanja, krenuvši od kulturnonaučnika pa do historijskonaučnika, odnosi lojalnosti se ne mogu istražiti a da se prethodno ne sagledaju svi aspekti vezani za lojalnost. Pri tome se principi lojalnosti razlikuju od slušanja do slušanja.²⁶ Pošto se mi u ovom radu bavimo približavanjem toga kakvi su odnosi vladali u pograničnom području Hercegovine prema Crnoj Gori, dakle na hercegovačko-crnogorskoj granici, u jednom veoma turbulentnom razdoblju kakvo je bilo 19. stoljeće, bitno je napomenuti da se ovaj period bh. i crnogorske historije ne može u potpunosti shvatiti i sagledati ako se nemaju u vidu raniji periodi historije, a pogotovo kakva su bila društvena uređenja spomenutih područja. Shodno tome, u naučnim istraživanjima se veliki dijelovi predosmanske i ranoosmanske historije Hercegovine, a time isto tako i susjedne Crne Gore, diskutuju i analiziraju u kontekstu postojanja plemenskih društava. Međutim, takve plemenske odnose ne smijemo preslikati u svakodnevnicu Hercegovine 19. stoljeća, iako postoje određene sličnosti sa takvim uređenjem zbog patrilinarnosti i muškopravne orijentacije tokom 19. stoljeća u svakodnevnom životu. Plemensko društvo na ovom području se može tokom ovog perioda pronaći samo u tragovima, i to na krajnjem istočnohercegovačkom području.²⁷

U narednim redovima teksta ćemo se konkretnije upoznat sa strukturom stanovništva Hercegovačkog sandžaka. Upravo se na ovom dijelu Osmanskog carstva pojavljivala ta toliko specifična multikonfesionalnost, koja je uključivala i katoličko stanovništvo. Dakle, postojale su četiri grupe stanovništva: muslimani, pravoslavci, katolici i jevrejsko stanovništvo. Međutim, za ovdje obrađivano područje hercegovačko-crnogorske granice bile su prisutne samo dvije grupe: pravoslavci i muslimani. Na području cijelog Hercegovačkog sandžaka raspodjela konfesija se razlikovala od regije do regije odnosno od sela do sela. Zbog

²⁵ H. Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina*, 11.

²⁶ Isto, 12.

²⁷ Isto.

migracijskih struja za vrijeme osmanske vladavine, pogotovo su pravoslavci dostigli ve inu u odnosu na pripadnike drugih konfesija u isto nohercegova kom podru ju.²⁸ Kada generalno posmatramo, u Hercegova kom sandžaku/vilajetu, je u posljednjim decenijama osmanske vladavine u 1860-im i 1870-im godinama, konkretno stanje bilo sljede e: muslimani su inili relativnu ve inu hercegova kog stanovništva, pogotovo je to bilo prisutno u urbanim sredinama, ali odre eni podaci nas upu uju tako er i na to da je pravoslavno stanovništvo inilo u pojedinim razdobljima blagu ve inu u Hercegovini, a kroz cijelo razdoblje 19. stolje a to se posebno odnosi na isto nohercegova ka pravoslavna naselja koja su bila gotovo u potpunosti homogeno hriš anska/pravoslavna. Tre a grupa stanovništva Hercegovine su bili katolici, za nas, u ovom istraživanju, bez zna aja.²⁹ Prema tome, u Hercegovini bismo mogli razlikovati tri vjerske grupe stanovništva. One su ve inom živjele odvojeno po naseljima. Gradovi, urbane sredine su bile mjesto poja ane privredne djelatnosti, što je dovodilo do priliva stanovništva iz okolnih sela, što je imalo za posljedicu multikonfesionalnost stanovništva, tj. prisustvo izmiješanosti stanovništva. Ugrubo re eno, zapadna Hercegovina, izuzimaju i urbana središta, bila je naseljena ve inski katoli kim stanovništvom. U isto noj Hercegovini je ve insko bilo pravoslavno stanovništvo, za izuzetkom pojedinih pograni nih podru ja prema Crnoj Gori gdje je bilo na pojedinim mjestima izmiješano sa muslimanima. Muslimansko stanovništvo je na ostalim podru jima Hercegova kog sandžaka, što e re i u sjevernom dijelu kadiluka Mostar, u kadiluku Konjic i na podru ju Fo e i okolnih sela, bilo relativna ve ina. Iako su gradovi u Hercegovini bili obilježeni, kako je ve konstatovano, multikonfesionalnoš u, ipak je muslimansko stanovništvo bilo ve insko u njima.³⁰ Najguš e naseljeno podru je Hercegovine 19. stolje a se nalazilo u središnjoj zoni sandžaka na Neretvi, a takav trend naseljenosti se može pratiti i isto no odatle, sve do Stoca. Ono što karakteriše to podru je je heterogenost stanovništva, dakle prisustvo muslimanskog, katoli kog i pravoslavnog stanovništva. Na ovom podru ju više nego bilo gdje drugo bila su prisutna mješovita sela, što, na primjer, generalno, nije bio slu aj u Bosni.³¹

Da ukratko rezimiramo ovo poglavlje: Na in na koji je D. Roksandi zamislio i postavio istraživanja objavljena u njegovoj knjizi *Triplex Confinium: ili o granicama i regijama hrvatske povijesti 1500-1800.*, pokazuje prvenstveno predstavljanje razli itih pristupa i razli itih

²⁸ Zbornik radova, *Migracije i Bosna i Hercegovina: materijali s nau nog skupa Migracioni procesi i Bosna i Hercegovina od ranog srednjeg vijeka do najnovijih dana – njihov uticaj i posljedice na demografska kretanja i promjene u našoj zemlji*, Sarajevo, 1990.

²⁹ H. Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina*, 88.

³⁰ Isto, 88-89.

³¹ Isto, 89.

interpretacijskih mogućnosti. To se umnogome razlikuje od klasičnih sinteza, u ovom slučaju o granicama i regijama hrvatske historije ranog novog vijeka. Takav koncept D. Roksandića se može primijeniti i na naše ovdje izučavano područje – Hercegovinu i hercegovačko-crnogorsku granicu u toku 19. stoljeća, zbog specifičnosti takvih pograničnih područja, kao i zamršenih i fluidnih odnosa na granici. Jer se, kao što je to slučaj sa hrvatskom poviješću u ranog novog vijeka ali i ranijeg i kasnijeg razdoblja, u bosanskohercegovačkoj i crnogorskoj historiji malo toga može prepoznati kao istraživački problem, a da nije u korelaciji sa fenomenima granice i regije. Stoga Roksandićevo djelo može značajno pomoći svim istraživačima koji su se odlučili baviti multiperspektivnim proučavanjem određenih granica i regija, jer je sam autorov pristup izučavanju ovih fenomena veoma originalan, tj. autor D. Roksandić svojim tzv. policentričkim strukturiranim pristupom daje novo svjetlo izučavanju ovih i sličnih tema, unoseći tako multidisciplinarnost, interdisciplinarnost i multiperspektivnost u istraživanja odnosa na granici i pograničnim područjima, što u recentnim historiografijama postaje zastupljeno.

U vezi sa takvim pristupom u izučavanju ove teme, nužno je, kako smo već konstatovali i napomenuli u prethodnim redovima teksta, naglasiti da je u odnosima na izučavano pogranično područje – hercegovačko-crnogorskoj granici – jako bitno praćenje odnosa socijalne i političke lojalnosti, koja je bila vrlo fluidna, dakle promjenjiva u zavisnosti od socijalnog ili političkog konteksta. Zapravo, posredstvom lojalnosti, kako je to na eklatantan način predstavio H. Grandits u svome djelu *Multikonfesionalna Hercegovina*, u mogućnosti smo da detaljno pratimo i propitujemo na koji način vladavina i moć utiču na pojedince ili socijalne grupe određenog područja, u našem slučaju na hercegovačko-crnogorskoj granici. Stoga su odnosi lojalnosti jako bitni za cjelokupno sagledavanje odnosa na ovdje izučanim područjima i granici.

2. HERCEGOVA KO-CRNOGORSKA GRANICA DO SREDINE 19. STOLJE A

Za osmansku historiju dugog 19. stolje a može se re i da je to doba obilježeno upravnim reformama, koje su, u izvjesnom smislu, promijenile lik osmanske historije. S pravom se Tanzimat odvaja od prethodnih upravnih reformi provo enih na pragmatičnoj osnovi tokom ranije osmanske historije, jer je to zaista bilo razdoblje reformi sa drugačijim karakterom i sadržajem. To razdoblje upravnih reformi se također u historiografiji naziva „evropeizacijom“ osmanskih klasi nih ustanova, što je zapravo bila modernizacija. Veliki uticaj na to su imali napredni, progresivisti ki elementi u državi, a prije svega, na sve to je naročito uticao modernisti ki pogled osmanske birokratije na svijet. Zapravo, Tanzimat – reforme 19. stolje a su u osmansko-islamsku historiju unijele novo razumijevanje prava i nove pravne adaptacije, ime je došlo, u pravnom pogledu, do djelimične tzv. „romanizacije“ osmanske historije 19. stolje a.³² Opšta kriza koja je pogodila Osmansko carstvo u 19. stolje u, nije došla preko noći. Ona se razvijala već stotinu i pedeset godina. Ona se ogledala u gubicima teritorija i u procesu raspadanja klasi nih državnih i društvenih institucija. činjenica jeste da su osmanski sultani pokušavali uvesti krupnije promjene i prije 19. stolje a, me utim Tanzimat (1839-1876) je pokazao da je globalna promjena postajala neizbježna – reforme su provo ene sa uvođenjem novog pravnog poretka i nove zakonske kodifikacije po uzoru na evropski sistem.³³

Osmansko carstvo je bilo islamska država, i prema tome su, gledano isto pravno, konfesionalne razlike stolje ima važile kao dominantni kriterij za položaj stanovništva u osmanskom društvenom sistemu. Takvo je stanje bilo prisutno i u Hercegovini, čak i nakon 19. stolje a. Stoga je konfesionalnost veoma snažno uticala na pripadnost u hercegova koj sredini i svakodnevnici.³⁴ Nemuslimani su, na temelju islamskog principa zvanog *dimma* ili *zimma*,

³² Ekmeleddin Ihsanoglu, *Historija osmanske države i civilizacije*, Orijentalni institut u Sarajevu, I knjiga, Sarajevo, 2004., 343.

³³ Isto; Slično svim islamskim vladarima, osmanski sultani su svoje podanike, bez obzira na njihovu vjeroispovijest, smatrali rajom (tj. „stadom“) te su u svojim fermanima često ponavljali da im je Bog na dužnost (staranje) povjerio raj. Dužnost je nalažala sultanu, kao apsolutnom suverenu islamske zajednice, da vodi raj u putem šerijata, dakle putem Božijeg zakona. Teorija halifata kakvu su zastupali muslimanski pravници u mnogim vidovima se podudara sa drevnom teorijom države Bliskog istoka. Samim tim što je poštovanje šerijata proglašeno glavnom suverenovom dužnošću, unijeta je korjenita promjena u bliskoičnoj koncepciji. Stoga je osmanska centralna vlast postavila sebi za cilj da ostvaruje ideale islama, a vlast je prestala biti samoj sebi svrha. U praksi, me utim, islamske uprave su se pridržavale starijih tradicija države Bliskog istoka, jer su ih birokrati (kalemije), koji su uspješno kontrolisali vlast, neprestano obnavljali. Halil Inaldžik, *Osmansko carstvo u klasično doba (1300-1600)*, Utopija, Beograd, 2003., 105.

³⁴ H. Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina*, 18; Kao primjer modernog rada o ishodištima osmanskog sistema vladavine i njegovom religijskom utemeljenju vidi posebno u: Halil Inaldžik, *The Ottoman Empire: The Classical Age: 1300-1600.*, 55-144; U odnosu na Bosnu i Hercegovinu kao primjer diskusije o značaju konfesionalnosti u

sve do 19. stoljeća i po etka perioda Tanzimata imali samo status „šti enika“ osmanskog sultana. Međutim, u pojedinim aspektima, a pogotovo u unutrašnjim pitanjima nemuslimanskih konfesija, postojala su proširena ovlaštenja, prvenstveno kod određenih svešteničkih hijerarhija. Njih su osmanske vlasti posmatrale kao vođe sopstvenih konfesionalnih grupa, što je sve zajedno bilo uređeno unutar tzv. *millet sistema* preko kojeg su uživali određenu samoupravu.³⁵

Tanzimat, tj. period reformi 19. stoljeća predstavlja razdoblje velikih historijskih promjena koje su obilježile društveni život razmatranog geografskog područja, tj. istočnohercegovačkog područja. Karakteristično za ovo područje su bila migracijska strujanja, jer je tokom stoljeća iznova i iznova dolazilo, u većoj ili manjoj mjeri, do novog naseljavanja sela istočne Hercegovine. Takve procese je uzrokovalo gotovo konstantno krizno/ratno stanje i sukobi praćeni intenzivnim nasiljem, što je ponekad trajalo godinama, pogotovo od 1852. do 1862. godine. Na sve to su uticale, također, razne bolesti i epidemije koje bi pogađale stanovništvo granice. Naposljetku, na mobilnost stanovništva je ključan uticaj imala i influenca privreda, koja se najkasnije tokom 18. stoljeća utemeljila na ovom području sve snažnije i koja je, između ostalog, uticala na to da su hrišćanske porodice odlazile sa ovog područja, odnosno da su se nove porodice naseljavale ovdje.³⁶ Naseljavanje novog hrišćanskog stanovništva na ova područja se odvijalo i u ranijem osmanskome periodu, konkretno u 18. stoljeću, a dolazilo je iz crnogorskih planinskih područja. Takav trend se nastavio i u 19. stoljeću. To su uglavnom bile stožarske porodice, tzv. nomadi, koje su se zbog egzistencije počinjale baviti i zemljoradnjom. Međutim, i nakon naseljavanja ovih stotara, njihova mobilnost nije bila ugašena jer je to bila i ostala karakteristika u privredivanju ovih stožarskih porodica.³⁷

Tokom 19. stoljeća reforme su se sve više primjenjivale, a faktor koji je nadgledao cijeli taj proces modernizacije i evropeizacije, te dovođenja muslimana i nemuslimana u jednakopravan položaj u Carstvu, bile su evropske velike sile. Ovo je bilo razdoblje, konkretno

osmanskoj epohi do početka 19. stoljeća prvenstveno vidi rezultate do kojih je došao sljedeći autor: Srećko M. Džaja, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine. Predemancipacijsko razdoblje 1463-1804.*, Mostar, 1999., 11-20., i 217-224.

³⁵ H. Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina*, 18-19; Više o nemuslimanskim zajednicama, tj. *millet sistemu* vidi u: Benjamin Braude i Bernard Lewis (ur.), *Kršćani i Jevreji u Osmanskoj Carevini: funkcioniranje jednog pluralnog društva*, Centar za napredne studije, Sarajevo, 2009; O tome je posebno pisao i Srećko M. Džaja za područje Bosne i Hercegovine do 1804. godine, u svome djelu *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine: predemancipacijsko razdoblje 1463-1804.*, Mostar, 1999. On u ovom djelu u naznačenome periodu analizira položaj i prava sva tri naroda/nacionalna korpusa u osmanskoj Bosni i Hercegovini do 1804. godine.

³⁶ Poseban uticaj na oblikovanje agrarnih odnosa u osmanskoj Bosni i Hercegovini imala su migraciona kretanja, više o tome vidi u: Avdo Sušeska, „Uticaj migracionih kretanja na oblikovanje agrarnih odnosa u BiH u periodu osmanske vladavine“, u: Zbornik radova, *Migracije i Bosna i Hercegovina*, 109-118.

³⁷ H. Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina*, 132.

druga polovina 19. stoljeća, kada su velike sile otvarale svoje konzulate i vicekonzulate na području Bosanskog ejaleta/vilajeta, kao i na području Hercegovskog sandžaka/mutesarfiluka/vilajeta. Prisustvo stranih konzula je stvaralo kod hrišćana promatranog područja, ali i šire, osjećaj veće snage, što se ogledalo u uspostavljanju sigurnih prava naseljavanja od kasnih 1850-ih godina. Sve se to odrazilo i na to da se poeo razvijati proces koji je također uticao na sve bržu promjenu seoskih struktura isto u Hercegovini. Posljedno tome je sve više porodica napuštalo ovo područje i putem podjela doma instava broj doma instava se u kratkom vremenu jako proširio. U selima isto u Hercegovini je u vrijeme tanzimata došlo do uključivanja seoskih knezova (muhtara) u državne procese upravljanja.³⁸ Kao što je već konstatovano, Hercegovina je u ovom periodu došla u fokus i šire evropske javnosti. Za to su se, između ostalog, posebno pobrinuli, još od 1850-ih godina sve prisutniji, predstavnici evropskih velesila. U tome su udjela imale i tajne organizacije, agenti i elite susjedne srpske i crnogorske kneževine. Njihov uticaj na procese i kretanja na granici i na razmatranom području Hercegovine, ali i šire, se ne može zanemariti.³⁹

2.1. *Li nosti i odnos Ali-paše Rizvanbegovi a Sto evi a i Petra II Petrovi a Njegoša i provođenje reformi u Hercegovini*

2.1.1. *Ali-aga/paša i Petar II*

Ali-agino rodno mjesto je grad Stolac, u Hercegovini, dok se u tom periodu isti zvao Vidoška ili Vidoški – a po njemu se službeno nazvala Vidoška kapetanija. To je bila pogranična kapetanija na teritoriju stolačkog kadiluka. Vidoška kapetanija je osnovana nešto prije 1706. godine, jer je te godine prvi put spomenut vidoški kapetan. Kapetani Vidoške kapetanije isprva su bili Šarići i kao age, a iza 1750. godine Rizvanbegovi i kao begovi.⁴⁰ Kod Rizvanbegovića, od kojih je kasnije Ali-paša Rizvanbegovi (1783-1851.)⁴¹ postao i

³⁸ H. Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina*, 133.

³⁹ Isto, 381; Milorad Ekmečić, „Nacionalna politika Srbije prema Bosni i Hercegovini i agrarno pitanje (1844-1875)“, u: *Godišnjak istorijskog društva BiH*, broj 10., Sarajevo, 1959., 197-219.

⁴⁰ Hamdija Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1980., 207. ili Hamdija Kapidžić, „Stolac u XVIII vijeku“, u: *Gajretov kalendar za 1941.*, Sarajevo, 1940; H. Kreševljaković, „Kapetanije u Bosni i Hercegovini“, u: H. Kreševljaković, *Izabrana djela*, II, Sarajevo, 1991., 207-215; Opširnije o begovskoj, zemljoposjedničkoj porodici Rizvanbegovića vidi u: Husnija Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. godine*, Naučnoistraživački institut IBN SINA, Drugo izdanje, Sarajevo, 2005., 429-438; Hamdija Kapidžić, *Ali-paša Rizvanbegovi i njegovo doba*, ANUBiH – Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2001., Sarajevo 17-42.

⁴¹ Edomil Mitrinović, „Mehmed Ali-paša Rizvanbegovi -Sto evi“, u: *Gajret*, god. XIV, br. 20, Sarajevo, 1.11.1933. U ovom odlomku se spominje jedna od četiri verzije o porijeklu porodice Rizvanbegovića, a ona glasi da je njihovo porijeklo od Ivana Crnojevića Zetskog, za kojeg se također vežu i skadarski Bušatlići i pekići (ili dukinjski) Mahmutbegovići.

hercegova ki vezir, preuzimanje malikane je na sasvim izvanredan na in odigralo centralnu ulogu u njihovom daljem razvijanju u najmo niju hercegova ku porodicu s po etka 19. stolje a, koja je uživala veliko blagostanje. Malikana je bila domena za državni izvor prihoda koji je u suštini bio u direktnom državnom vlasništvu. Ona se davala predstavnicima više vojne ili upravne hijerarhije, koji su za istu pla ali dosta visoke sume novca u svrhu trajnog ili ak, u nekim slu ajevima, doživotnog zakupa za tu traženu državnu domenu.⁴²

Pobjeda Ali-age u estim internim i žestokim borbama u Hercegovini bila je odlu na i njegov je ugled znatno porastao u svemu tome. On je ve od 1820-ih godina bio najmo niji i najugledniji muteselim/muselim u Hercegova kom sandžaku. Zreo, u etrdesetim godinama, pametan i uvi avan, Ali aga je bio u tom periodu ovjek o kome se vodilo ra una. Kod njega se veoma rano istakla oportunisti ka crta, kojoj je udovoljavala ambicija za velikim položajem i bogatstvom.⁴³ Prema tome, Ali-paša Rizvanbegovi je u uslovima *pokreta za autonomiju Bosne 1831-1832. godine* postigao to da dobije in paše i vezira Hercegova kog sandžaka/mutesarifluka. Takav ishod stvari je usko povezan istim pokretom, kojem se Ali-aga nije pridružio, ve se svrstao, uz još nekoliko hercegova kih prvaka (kapetana i muteselima), na sultanovu stranu.⁴⁴ Na taj na in je Ali-paša postao veoma mo an u Hercegovini, ime je došao u poziciju najmo nijeg predstavnika politi ke elite „muslimanske Hercegovine“ 19. stolje a (Hercegovine pod osmanskom vlaš u).⁴⁵

U Hercegovini su se nakon sloma pokreta za autonomiju Bosne ipak djelimi no po ele provoditi promjene u postoje im strukturama vlasti pod vladavinom novih vezira poslanih iz Istanbula u Bosanski ejalet. Najbitnija promjena se dogodila odmah na po etku u pogledu teritorije. Ali-agu Rizvanbegovi a-Sto evi a, koji je sultanu sa 700 ljudi pomogao u

⁴² Avdo Su eska, „Malikana. Doživotni zakup državnih dobara u osmanskoj državi“, u: *Prilozi za orijentalnu filologiju*, VIII-IX, Sarajevo, 1958-1959., 111-142.

⁴³ Joanikije Pamučina, *Život Ali-paše Rizvanbegovi a Sto anina*, u: Prokopije okorilo, Joanikije Pamučina, Staka Skenderova (preveli i priredili: Vojislav Maksimović i Luka Šekara), *Ljetopisi*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1976., 87; H. Kapidži , *Ali-paša Rizvanbegovi i njegovo doba*, 44.

⁴⁴ H. Kapidži , *Ali-paša Rizvanbegovi i njegovo doba*, 44-62. U ovoj monografiji, H. Kapidži je dao svoje mišljenje o tom pokretu Husein-kapetana Gradaš evi a, a isto je potkrijepio korištenjem arhivske gra e i sekundarne literature, a njegov stav je sljede i: da je to bio *antireformni pokret*. Dao je sasvim objektivnu sliku o Husein-kapetanu, Pokretu za autonomiju Bosne i uspjesima koje je pokret postigao, pogotovo 1831. godine; Pošto se u ovom radu nismo direktno doticali Pokreta Husein-kapetana Gradaš evi a u periodu od 1831. do 1832. godine, jer se tom problematikom bavilo mnoštvo doma ih i stranih autora, a samim time se o njemu i karakteru istoga pisalo mnogo u bosanskohercegova koj i stranoj historiografiji, na ovom mjestu emo samo u kratkim crtama konstatovati da je to, po pisanju odre enih autora bio, po samim elementima tog pokreta, pokret protiv provo enja reformi (tanzimata) – *antireformni pokret* u Bosanskom ejaletu, dok je po drugom mišljenju, kojem smo mi bliži, to bio *Pokret za autonomiju Bosne*.

⁴⁵ Ahmed S. Ali i , „Razdoblje turske (osmanske) vlasti“, u: *Enciklopedija Jugoslavije, SRBiH – separat iz II izdanja Enciklopedije Jugoslavije*, Zagreb, 1983., 97.

borbi protiv egipatskog ustanka i Mehmed Ali-paše Egipatskog u decembru 1832. godine, na osnovu njegovog držanja tokom bosanskog pokreta za autonomiju, u Istanbulu su u januaru 1833. godine obasuli velikim darovima i po astima. Zbog svega navedenog dobio je zvanje paše (14. januara 1833. godine⁴⁶), i tako postao vezir Hercegovina kog sandžaka/mutesariflika koji je bio odvojen od ejaleta Bosna ime je fakti ki dobio samoupravu.⁴⁷

Ali-paša se sada nazivao i Galib Ali-paša Rizvanbegovi (*galip* – pobjednik, dok su ga narod i austrijske vlasti u Dalmaciji uglavnom nazivali po njegovom rodnom Stocu – Ali-paša Sto evi), a povratak u Hercegovinu bio je trijumfalni.⁴⁸ Pozdravljen od dostojanstvenika i narodnih masa, 24. maja 1833. godine sve ano je ušao u do tada glavni administrativni i privredni centar Hercegovine - Mostar, koji je od tada bio i Ali-pašin „glavni grad“.⁴⁹ Tom prilikom je pro itao sultanov ferman kojim ga je sultan proglasio vezirom Hercegovine. Potom je održao svoj govor, u kome je konstatovao da su tokom pokreta za autonomiju veliki dijelovi gradskog muslimanskog stanovništva Hercegovine, i posebno Mostara, podržali pristalice Husein-kapetanovog pokreta i li no Husein-kapetana. Zatim je najavio kako e i na koji na in vladati u narednom periodu Hercegovinom. Odmah je razjasnio da od tog trenutka njega treba smatrati vladarem koji se u Hercegovini o svemu pita i sve odlu uje.⁵⁰

Ono što je od posebnog zna aja za nas je Ali-pašin govor koji nam je sa uvan u nekoliko verzija, a mi emo ovdje citirati dio iz hronike tadašnjeg pravoslavnog mostarskog paroha Joanikija Pamu ine. Dakle, prema njemu je Ali-paša kazao ovo:

⁴⁶ H. Kapidži , *Ali-paša Rizvanbegovi i njegovo doba*, 63; „U to vrijeme spomenuti Ali-paša bio je muslim stola kog kadiluka, pod imenom Ali-aga. Bio je iskreni privrženik turske države. U državnim ratovima, koji su se doga ali za vrijeme sultana Mahmuda Pravednoga, pokazao je junaštvo i viteštvo, zbog ega mu je podaren rang paše i hercegovina ki mutesarifluk na samostalnu upravu.“ Husejn Bra kovi , „Mala historija doga aja u Hercegovini (Iz Bra kovi eva autografa u Gazi Husrev-begovoj bibiloteci)“, prevod s turskog Zejnil Faji , u: *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, 7, Sarajevo. (pristupljeno 9.2.2020., <https://anali-ghb.com/index.php/aghb/article/download/27/67?inline=1>), 98. Ovaj rad je napisan 1895. godine, a u njemu su ukratko opisani doga aji u Hercegovini od po etka uprave Ali-paše Rizvanbegovi a-Sto evi a (1831) Hercegovinom do okupacije Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske monarhije 1878. godine. H. Bra kovi , „Mala historija doga aja u Hercegovini“, 97.

⁴⁷ H. Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina*, 43-44; H. Kapidži , *Ali-paša Rizvanbegovi i njegovo doba*, 66; H. Kreševljakovi , „Kapetanije u Bosni i Hercegovini“, 215.

⁴⁸ Grandiozna opisivanja ulaska Ali-paše u Mostar vidi u: Prokopije okorilo, *Ljetopis Hercegovine 1831-1857.*, u: Prokopije okorilo, Joanikije Pamu ina, Staka Skenderova (preveli i priredili: Vojislav Maksimovi i Luka Šekara), *Ljetopisi*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1976., 46-48. ili Joanikije Pamu ina, *Život Ali-paše Rizvanbegovi a Sto anina*, 97-98.

⁴⁹ Husejn Bra kovi u svom spisu spominje da je Ali-paša „uzeo za sjedište svoje uprave Mostar i uredio administraciju. Muslime kadiluka ostavio je na svojim mjestima, a dohotke koje su stalno slali bosanskom valiji odredio je za svoju blagajnu. Koliko je od toga slao državnoj blagajni, ne zna se“. H. Bra kovi , „Mala historija doga aja u Hercegovini“, 98.

⁵⁰ H. Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina*, 44.

„Od sada u ja sam suditi po pravdi. Istina je da su mi hercegova ki Turci (tj. muslimani) nanijeli dovoljno zla. Ja u im to oprostiti, ako od sada ne budu inili ništa loše. I ne u poštediti onoga ko ini zlo i zlo inac ne treba ni da se nada da e mu se ukazati milost: s njim treba poravnati samo jedan ra un – glavu dolje“ Ali za poštenog ovjeka, bio on Tur in ili raja, ima uvijek mjesta kod mene. (...) Od sad niko više ne mora i i sultanu ili u Stambol. Ovdje je vaš Stambol – Mostar. Ovdje u Mostaru je i vaš sultan!“⁵¹

Objavom sultanovog dekreta, konkretno Hatišerifa od Gulhane u novembru 1839. godine, što se poklapa sa po etkom vladavine osmanskog sultana Abulmedžida I (1839-1861), reformne težnje Porte su ušle u novu fazu, a stanje u Hercegova kom mutesarifluku je bilo daleko od zadovoljavaju eg po pitanju reformi, dok se sama Hercegovina i dalje nalazila pod Ali-pašinom neprikosnovenom vlaš u. Raniji reformni period je bio, može se slobodno re i, isklju ivo vezan za vojno podru je, dok se od 1839. godine težište reformi u Carstvu i provincijama sve više prebacivalo i na mnoga druga podru ja javnog života Osmanskog carstva, što se ogledalo u postepenoj reorganizaciji vlade i uprave, preko veoma nužnih opsežnih reformi gra anskih prava i unapre enja prava, pa sve do sistematske reforme školstva i odgojnog sistema.⁵²

Kao što je ve ranije spomenuto, u Hercegovini se za vrijeme vezirovanja Ali-paše dugi vremenski period samo indirektno osje alo provo enje tako željenih reformi Tanzimata.⁵³

⁵¹ J. Pamučina, *Život Ali-paše Rizvanbegovi a Sto anina*, 98; Vrlo sli no piše o istom doga aju i monah Prokopije okorilo. Po njemu je Ali-paša okupljenoj masi naroda rekao sljede e: „Vladiko, i vi kalu eri i popovi, knezovi i rajo! Ja sam sad vezir. Sultan, gospodar, odlikovao me: dao mi je Hercegovinu i postavio me za pašu u njoj; odijelio je za mene od Bosne, da mi ne bi smetali bosanski šljivari. Sultan mi je dao vlast da sve ide kroz moje ruke: ko ho e da se tuži u Travnik, evo mu Travnika,; ko ho e da se žali u Stambol, evo mu Stambola...“ O ovome vidi u: P. okorilo, *Ljetopis Hercegovine 1831-1857.*, 47.

⁵² H. Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina*, 45-46; „Za vrijeme Ali-pašine uprave nije uzimana desetina. Jedino je kao naknada za desetinu timarnicima davano nešto vrlo malo, pod imenom hara na zemlju, koji je obra unavan u novcu (ak a). Što se ti e hriš anskog stanovništva od njih je uzimana džizija na svaku mušku glavu osim na djecu, starce i nesposobne za rad u iznosu od tri- etiri cvancike i nešto malo poreza na svako doma instvo. Što se ti e prihoda carine, oni su predstavljali zna ajan prihod.“ H. Bra kovi , „Mala historija doga aja u Hercegovini“, 99. Veoma je zanimljivo Bra kovi evo pisanje da je „Ali-paša.. veoma lijepim postupcima ve inu hriš anskog stanovništva, a posebno katolike, podanike uzvišene države, upotrebljavao u ratovima pod svojom komandom. ak je stanovnike Zupci, u trebinjskom kadiluku, koja je nastanjena hriš anskim stanovništvom, uspio zavaditi sa Crnogorcima, pa je one koji bi posjekli i donijeli glavu nekog Crnogorca, u sukobima koji su se me u njima doga ali, osloba ao džizije i darivao ih nagradama“. H. Bra kovi , „Mala historija doga aja u Hercegovini“, 99.

⁵³ Kao i u Bosni, i ostalim evropskim pokrajinama Osmanskog carstva, i u Hercegova kom sandžaku je goru e pitanje bilo vezano za agrar/zemlju. Upravo su se reforme na ovom polju najsporije provodile, i agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini ne e biti riješeno prakti no sve do stvaranja Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca 1918. godine, konkretno do agrarne reforme iz 1919. godine. Zapravo se ono može smatrati glavnim pokreta kim faktorom historije Bosne i Hercegovine od po etka provo enja reformi tanzimata (1839.) do 1875. godine, i iz njega je sve fakti ki uzimalo svoj po etak. Ozakonjenje ifluka i odnosa i priznavanje ifluk-sahibija za stvarne vlasnike zemlje, konkretno u Bosanskom ejaletu i Hercegovini 1859. godine Saferskom naredbom, samo je dodatno doprinijelo daljoj borbi za zemlju iflijskog (kmetskog) seljaštva i pogoršanju agrarnih odnosa, koje je u

Za to vrijeme je Ali-paša sagradio sebi pompezan dvor i stolovao u Mostaru ili nedaleko od njega u luksuznoj ljetnoj rezidenciji izgrađenoj uz rijeku Bunu.⁵⁴ Želja mu je bila da mu se Istanbul minimalno upliće u poslove i koristio je veliki dio od poreza koje je ubirao, kako bi to postigao. Na najvažnije pozicije u Hercegovini namještao je članove svoje porodice ili vode hercegovačke porodice, koje su istovremeno pripadale bosanskohercegovačkom muslimanskom plemstvu/begovatu.⁵⁵ Na takav način je Ali-paša Rizvanbegović, protiv čega su se ponekad bunile druge porodice bh. muslimanskog begovata, svoje sinove postavljao na najvažnije pozicije u vlasti, a to je sve imalo za posljedicu da je porodica Rizvanbegovića dominantan način vodila cjelokupan javni život u Hercegovini kom mutesarifluku. Takvo stanje stvari u Hercegovini i odnose koji su vladali u njoj nam jasno pokazuje i sljedeći odlomak, koji je u suštini analiza jednog savremenika tih dešavanja i previranja. Njegovo ime je Erco. On je bio austrijski vitez, koji je 1844. godine po naredbu habsburških vlasti u Dalmaciji bio u tzv. „istraživačkom putovanju“ po Hercegovini. Mi smo izdvojili iz njegovog izvještaja sljedeću analizu stanja u Hercegovini navedene godine:

„Namjesnik Hercegovine, Ali-paša tokom zime stanuje u Mostaru na najvišoj tački grada; tokom ljeta na dva sata udaljenoj Buni koja se nalazi prema kraju neplodne doline koja se prostire ispod Mostara. On ima otprilike 65-66 godina i ima tri sina; prvorođeni je gore spomenuti pukovnik spahija puškog okruga Hercegovine, Zulfikar i kapetan Trebinja, drugorođeni se zove Hadži Rizvan-beg; on je kapetan Stoca, Blagaja i Počitelja, ali on je uvijek kod vezira, uzima najviše učešća u vođenju javnih poslova, zbog čega ga u šali nazivaju paša. Najmlađi se zove Rustembeg, ima 26 godina i čini se da ima dobar karakter; još ne obavlja

Bosni i Hercegovini bilo u ogromnoj masi regrutovano iz hrišćanskog, odnosno pravoslavnog stanovništva (Srba). Time se od sredine 19. stoljeća otvorilo srpsko nacionalno pitanje u Bosni i Hercegovini, direktno vezano za zbacivanje osmanske vlasti, koje se od ovog perioda potpuno razvija u opšti pokret za srpsko ujedinjenje i dio je opšteg srpskog nacionalnog pokreta. Dušan Beri, „Bosna i Hercegovina od kraja XVIII veka do 1914. godine u najnovijoj jugoslovenskoj istoriografiji“, u: *Zbornik Matice srpske za istoriju*, 37, Novi Sad, 1988., 178.

⁵⁴ H. Bračković, „Mala historija događaja u Hercegovini“, 99; Ali-paša Rizvanbegović je postao jedna od najznačajnijih ličnosti u historiografiji Hercegovine. Veoma kvalitetan prikaz, doduše sinteza ali vrlo kvalitetna, Ali-pašinih doba i provođenih i neprovođenih reformi (tanzimat i agrarno pitanje) do 1851. godine vidi u: I. Tepić, „Bosna i Hercegovina od kraja XVIII stoljeća do austrougarske okupacije 1878. godine“, u: Grupa autora, *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, BKC, Sarajevo, 1998., 190-201; Ubrzo nakon Ali-pašine smrti su nastale veštine tri rada lokalnih svećenika/sveštenika koji su se bavili njegovom ličnošću i vladavinom. O tome vidjeti: Petar Bakula, *Hercegovina za devetnaest godina vezirovanja Hali-pašina*; J. Pamučina, *Život Ali-paše Rizvanbegovića a Stoanina*; P. Korokilo, *Ljetopis Hercegovine 1831-1857*. Manje ili više opširni radovi direktno vezani za ličnost i vladavinu Ali-paše su objavljeni i kasnije, između ostalog Jovan Ugušić, *Ali-paša Rizvanbegović kao narodni vođa i državnik*; Kasim Gujić, *Kako je bila uprava Ali-paše Rizvanbegovića*; Hajrudin Čurić, *Ali-paša Rizvanbegović -Stoanin*; *hercegovački vezir*; Hamdija Kapidžić se u toku svoje akademske karijere u nekoliko studija bavio ličnošću i djelovanjem Ali-paše. Posthumno je 2001. godine objavljena njegova vrijedna monografija koju je napisao o Ali-paši i njegovom dobu. Vidi: H. Kapidžić, *Ali-paša Rizvanbegović i njegovo doba*, ANU BiH – Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2001. Također, narodna tradicija i književnost su se s vremenom bavile ovom historijskom ličnošću.

⁵⁵ H. Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina*, 46.

javnu službu; vezir je imao namjeru da ga u ini mostarskim muteselimom, ali mu je ulema, ije je mišljenje htio uti o tome, me utim pred o ila, da je još premlad. (...) Katkad vezir muteselimu da i više kadiluka u koje se onda pozovu vekili, tj. zamjenici; tako stola ki kapetan ima i kadiluke Blagaj i Po itelj, a onaj Taschlizza (poznati Hasan-beg Resulbegovi) one iz Tschainischa i Pripoglia“.⁵⁶

Ovakvim ponašanjem i postupcima Ali-paša je preko svojih sinova direktno vodio i kontrolisao centralne vojne položaje u Hercegovu kog mutesarifluku.⁵⁷ Nekoliko kapetanija i vrhovna vojna komanda nad mobilisanim spahijama sandžaka su bile na taj na in pod direktnom upravom Ali-paše i njegovih potomaka. Kroz Ercov izvještaj se dobija uvid u teritorijalnu organizaciju i civilnu upravu Hercegovu kog mutesarifluka. O igledno je da su reforme objavljene nekoliko godina ranije Hatišerifom od Gulhane provo ene samo uz velike smetnje ili gotovo nikako u svakodnevnici ove oblasti.⁵⁸ Onovremena Hercegovina je bila mnogo ve a za razliku od, na primjer, današnje Hercegovine. Obuhvatala je sveukupno 15 kadiluka: Duvno, Ljubuški, Konjic, Mostar, Blagaj, Po itelj, Stolac, Trebinje sa Ljubinjem, Nevesinje, Gacko, Nikši , Fo a, ajni e, Pljevlja sa Kolašinom i Prijepolje.⁵⁹

Direktan kontakt centralne osmanske vlasti sa pokrajinom vršio se preko kadija, a oni su bili zaduženi za razne administrativne poslove odre enog kadiluka ili mulaluka. Oni su principijelno bili nezavisniji od regionalnih vlastodržaca, ali je postojao u Ali-pašino doba jedan izuzetak u periodu od 1835. do 1838. godine na mjestu mostarskog kadije. To je bio Muhamed Hilmi-efendija, koji je bio poznat po tome da nije dozvoljavao da se prijetnjama uti e na

⁵⁶ H. Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina*, 65-66; Ercov zadatak je bio vezan za pitanje austrijskih bjegunaca u Hercegovinu sredinom XIX vijeka, pri emu je trebao posjetiti hercegovu kog vezira Ali-pašu Rizvanbegovi a, i da u kona nici uredi pitanje izru ivanja nekih bjegunaca koji su iz Dalmacije pobjegli u Hercegovinu. Kroz Ercov izvještaj se može uvidjeti da je on li no bio nesklon Ali-paši, pa je u vezi s tim tražio, na kraju svoga izvještaja, vrlo energi no od austrijskih vlasti da ga uklone. Izvještaj Ercov je vrlo detaljno napisan, pa je stoga vrlo važan dokument s obzirom da nam donosi onovremene politi ke i ostale prilike u doba vladavine Ali-paše Rizvanbegovi a. Vidi: Hajrudin uri , „Rihard Erko o pitanju austrijskih bjegunaca u Hercegovinu sredinom XIX vijeka“, u: Hajrudin uri , *Prilozi bosansko-hercegovu koj istoriji XIX vijeka*, Sarajevo, 1960; U upravnim poslovima Ali-paša je bio pravi apsolutista, jer se pridržavao „ asnog šeriata“. Druge poslove, vezane za gra anska prava i krivi ne postupke on je prepuštao kadijama i muftijama. H. Bra kovi , „Mala historija doga aja u Hercegovini“, 100.

⁵⁷ H. Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina*, 66.

⁵⁸ H. Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina*, 66-67, fusnota 109; U vezi s ovim zanimljiv je komentar o tome savremenika Amia Bouea iz ranih 1840-ih godina: „*Od smrti sultana Mahmuda II i bitke kod Nisiba vezir još nije poslušao nare enje Porte i nije sproveo nova enje regruta; i tako er se u Bosni i Hercegovni još nije smio objaviti hatišerif od Gilhane. ini se da veziru ove druge zemlje zbog svoje odbojnosti prema novinama prijeti gubitak službe.*“ Vidi: A. Boue, *Die Europäische Türkei*, II dio, 445.

⁵⁹ H. Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina*, 66; Tako er, pored knjige Hajrudina uri a u kojoj je publikovao Ercov izvještaj, Ercovi opisi Hercegovine se nalaze u publikaciji izvora Hamdije Kapidži a, *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine u XIX stolje u*, Gra a, Knjiga III, 53. (treba napomenuti da su izvještaji viteza Erca napisani na njema kom jeziku).

donošenje njegovih odluka. Kada bi ga Ali-paša primorao da neke odluke donese u korist njegovu, dakle vezirovu, presude bi iz protesta potpisivao uz napomenu na osmansko-turskom jeziku: „*Ba emri vali Ali-paša*“, tj. po nare enju valije Ali-paše. Kasnije je zbog takvog svog postupanja ak bio kratkoro no zatvoren i u tamnicu. Na kraju ga je Ali-paša protjerao na Kretu. Sve u svemu su ovakvi nasilni na ini postupanja sa pravnim predstavnicima bili jako neuobi ajeni, sa nekoliko ovakvih izuzetaka poput Muhamed Hilmi-efendije. U ranijem osmanskom periodu je ve ina kadija bila na glasu po tome da se na njihove odluke moglo uticati potkupljivanjem (mitom), tj. davanjem novca.⁶⁰

Od 1830-ih godina težilo se da se kroz reforme provede jedan temeljni korak, a to je bila promjena u funkcionisanju regionalne uprave, a težilo se sve ve oj centralizaciji pokrajina.⁶¹ Hercegovinom je „vladao“, tj. odlu ivao je vezir Ali-paša koji je ujedno bio i doma i ovjek, a svoju vlast je vršio „trajno“. On je zapravo samo prividno proveo reformne propise u Hercegovini, na taj na in što je postoje e kapetane pretvorio u muteselime, i to njemu veoma bliske, kao što smo vidjeli u prethodnim redovima teksta to su bili ak njegovi sinovi, pa se u suštini u zvani nim odnosima mo i u Hercegovina kom mutesarifluku skoro da ništa nije ni promijenilo u ovom reformnom periodu od 1839. godine. Drugim rije ima re eno: naredbe tanzimata nisu bile provedene niti na polju vojske, niti na polju uprave ili prava, niti na polju agrarnih odnosa.⁶²

Na sljede i na in se, ukratko, odvijala trgovina u Hercegovini do austrougarske okupacije: „*Za vrijeme Ali-paše Rizvanbegovi a trgovina u Hercegovini bila je sasvim ograni ena. Mjesta u koja su išli trgovci radi kupoprodaje bila su sljede a: Sarajevo u Bosanskom sandžaku i Dubrovnik u Dalmaciji. Me utim, u Mostaru je bilo samo jedan-dva trgovca koji su išli u Istanbul i preko Rumelije donosili robu. Bilo je dosta trgovaca stokom i ta trgovina je bila najviše raširena. U Hercegovini izvoz se sastojao od neznatnog broja stoke i vune. Hrane nije bilo u dovoljnoj mjeri, pa su sve potrepštine, osim npr: mesa, grož a, duhana, sijena i drva, dobavljane iz vana. Poslije Ali-paše ovakvo stanje u trgovini Hercegovine se*

⁶⁰ Uporediti ovdje za pojašnjenje na primjer prikaz kod Sre ka Džaje koji se intenzivno bavio i pitanjima pravne sigurnosti nemuslimanskih institucija. One su nerijetko sistematski morale davati novac da bi kod spornih kadijskih odluka koje su dijelom znale ugroziti i njihovu egzistenciju, došle do svojih „prava“. O tome vidi detaljno u: S. M. Džaja, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine: predemancipacijski period 1463-1804.*, Mostar, 1999., 192. ili 210; Hivzija Hasandedi , „Mostarski kadiluk i njegove kadije“, u: *asopis Hercegovina*, br. 10, Mostar, 1998.

⁶¹ A. Su eska, Ajani. *Prilog izu avanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka*, Nau no društvo SR Bosne i Hercegovine, Knjiga XXII, Sarajevo, 1965., 161.

⁶² H. Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina*, 69-70.

nastavilo. Ali kasnije, mnogi trgovci hrišani iz Mostara i tri- etiri trgovca iz Stoca i Trebinja tako er su putovali radi trgovine u Trst i Be .“⁶³

Skoro u isto vrijeme Ali-pašine najve e mo i, s druge strane hercegova ko- crnogorske granice najmo nija li nost u Crnoj Gori je bio vladika Petar II Petrovi Njegoš.⁶⁴ On je nastavio politiku svoga prethodnika Petra I Petrovi a.⁶⁵ Manastir na Cetinju je i dalje ostao mjesto oko kojeg su se okupljala i zbližavala crnogorska plemena, dok su ruska pomo i uticaj bili od presudne važnosti i samo na jedan njihov potez ili poziv Crnogorci bi poduzimali svoje okrutne akcije protiv Osmanlija ili civilnog stanovništva carstva, a upravo su te akcije usmjerene protiv Osmanskog carstva uvijek bile osnovni inilac u zbližavanju Crnogoraca.⁶⁶ Petar II je preuzeo vlast u crkvi i društvu kao mladi od 17 godina. To je bio prije svega razlog za opštu nevjericu da i djeca mogu da vladaju crkvom, me utim Petar II je od po etka više djelovao na unapre enju države nego vjere. Posljednji guvernadur Vuk Radonji je i ranije bio poljuljan na guvernadurskom položaju, a u jednom konfliktu s Austrijancima je napravio kobnu grešku i stavio se na njenu stranu. Ubrzo su ga smijenili sa položaja guvernadura, a od 1832. su ga protjerali iz Crne Gore, ime je crnogorski vladika Rade definitivno postao i neformalni svjetovni vladar u zemlji.⁶⁷

⁶³ H. Bra kovi , „Mala historija doga aja u Hercegovini (Iz Bra kovi eva autografa u Gazi Husrev-begovoj bibiloteci)“, prevod s turskog Zejnil Faji , u: *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, 7, Sarajevo. (pristupljeno 9.2.2020., <https://anali-ghb.com/index.php/aghb/article/download/27/67?inline=1>), 108.

⁶⁴ Vrlo kvalitetan lanak o Njegošu kao historijskoj li nosti i njegovom dobu, vidi u: Radoman Jovanovi , „O Njegošu kao vladaru i Crnoj Gori njegovog doba“, u: *Istorijski zapisi*, 3-4, Podgorica, 2001., 7-28. Petar II Petrovi Njegoš je bio ne ak Petra I Petrovi a koji je 48 godina kao vladika bio predstojnik crnogorskih plemena i koji je u oktobru 1830. godine umro kao osamdesetogodišnjak. Rade, odnosno Radivoj, kako se Petar II prvobitno zvao, nije imao ni punih dvadeset godina kada je unutar rodbine Petrovi a odre en za nasljednika Petra I u službi vladike i vladara. Tokom njegove vladavine, koja je trajala dva desetlje a, crnogorska oblast je, uprkos svim ratovima, teritorijalno ostala prili no nepromijenjena. Me utim, izgradnja državne institucionalne strukture i reda je pod njegovim vodstvom jako napredovala (tome je doprinijela redovna i korisna veza sa Rusijom). Njegoš se svojim pjesništvom etablirao daleko i preko granica crnogorske države, prije svega svojim epom *Gorski vijenac*. Za biografiju Petra II vidjeti naro ito rad: Petar I. Popovi , *Crna Gora u doba Petra I i Petra II*, Beograd, 1951.

⁶⁵ Na sljede i na in je vladika Petar I Petrovi , putem testamenta, imenovao svog nasljednika: „*Na moje mjesto nasljednikom, upraviteljem i uvateljem od svega mojega i Cerkovnoga inim i ostavljam sinovca mojega Rada Tomova Petrovi a i kojega se nadam da e biti ojek od posla i od razuma, koliko je preblagi Otac Nebesnij blagovolio podariti, i kojega Bogu i Caru našem i svemu Narodu Cernogorskome i Berdskomu za vijeka preporu avam svijem serdцем i svom dušom.*“ Risto Dragi evi , „Testament Petra I“, u: *Istorijski zapisi*, 3, Cetinje, 1949; Vrlo zna ajnu monografiju o životu i djelu crnogorskog vladike Petra I Petrovi a Njegoša napisao je crnogorski historiar Branko Pavi evi : Branko Pavi evi , *Petar I Petrovi Njegoš*, Podgorica, 1997.

⁶⁶ Grupa autora, *Crna Gora*, Beograd, 1976., 217; V. orovi , *Istorija srpskog naroda*, 473.

⁶⁷ P. I. Popovi , *Crna Gora u doba Petra I i Petra II*, 291-293; Dušan Vuksan, „Kad i kako je ukinuto guvernadurstvo u Crnoj Gori“, u: *Istorijski zapisi*, 18, Cetinje, 1937., 18; D. Vuksan, „Guvernadurovi i u doba vladike Rada“, u: *Istorijski zapisi*, 19, 1938; Tomica Nik evi , *Politi ke struje u Crnoj Gori u procesu stvaranja države u XIX vijeku*, Cetinje, 1958., 80; M. Ekme i , *Stvaranje Jugoslavije (1790-1918)*, Prva knjiga, Prosveta, Beograd, 1989., 338; R. Dragi evi , „Njogoševo ukidanje guvernadurstva“, u: *Istorijski zapisi*, 3, 1949; J. Jovanovi , *Stvaranje crnogorske države i razvoj crnogorske nacionalnosti*, 207-208; Branko Pavi evi , *Stvaranje crnogorske države*, Beograd, 1955., 204-210; Aleksandar A. Logos, *Istorija Srba*, Drugo izmenjeno izdanje, ATC,

Vladika Petar II je u težnji da u vrsti centralnu vlast u Crnoj Gori, gotovo i ne biraju i sredstva, kršio plemensku samovolju i separatizam, i u kona nicipi je u Crnoj Gori tada uveden određeni porez koji su pla ale sve porodice u Crnoj Gori, što je bila velika želja njegovog prethodnika vadike Petra I. Od ovog poreskog novca i novca kojeg je dobijao od carske Rusije vladika Petar II je pla ao organe svoje vlasti na svim nivoima i tako ih u inio nezavisnim od svojih plemena, ime ih je postepeno stavljao iznad njih kao organe državne vlasti.⁶⁸ Me utim, dok Njegošev nasljednik knjaz Danilo nije satio u krvi sve nasljedne funkcije u Crnoj Gori, svjetovna vlast nije bila zaokružena.⁶⁹

Komparacija između ove dvije li nosti je, kada se uzme u obzir vremensko razdoblje njihove vladavine, njihova uloga i zna aj za bh. i crnogorsku historiju 19. stolje a i uopšte historiju jugoslavenskih naroda, nezaobilazna – sami izvori i literatura kojom raspoložemo u ovom smislu je prebogata priložima koji se dotiču na ina njihove vladavine, međusobnih odnosa putem epistolarne korespondencije, perioda prividno dobrih i loših odnosa obilježenih sukobima i nasiljem, i karakteristika koje su ih oslikavale u pozitivnom ili negativnom smislu. Kada upore ujemo ove dvije znamenite li nosti bh. i crnogorske historije prve polovine 19. stolje a, prvenstveno moramo krenuti od toga kako i na koji način su Ali-paša i Petar II došli do svojih mo nih pozicija. Kao što smo mogli saznati iz prethodnih redova teksta, Ali-paša nije na nimalo lagan način stigao do svoga vrhunca, vezirstva u Hercegovini 1833. godine, trebale su pro i duge godine borbi, što unutrašnjih – što vanjskih, da bi stekao poziciju na kakvu je došao. Doduše, u bh. historiografiji mu se zamjerala i još dan danas zamjera ta neslavna uloga izdajnika i u esnika u slomu *Pokreta za autonomiju Bosne*, ali se ona, na kraju krajeva, u odnosu snaga kakve su bile prisutne u tom periodu ispostavila jedino realnom u tim trenucima. Sama injenica da je Ali-paša upravljao skoro apsolutisti ki cijelom Hercegovinom gotovo 20 godina, govori sama za sebe, koliko je on bio vješt u provo enju svojih zamisli i politike u svome podru ju. Za vrijeme njegove uprave, reforme u Hercegovini nisu ni približno bile provedene u nijednoj oblasti, a ono što je dao promijeniti bilo je samo u

Beograd, 2016., 454; Njegoš je riješio da on bude posljedni vladika-vladalac u Crnoj Gori i da njegov nasljednik ne mora više da prolazi kroz monaške stepene. V. orovi , *Istorija srpskog naroda*, 473.

⁶⁸ Grupa autora, *Crna Gora*, 213-216; B. Pavi evi , *Stvaranje crnogorske države*, 255-264; Jovan Mili evi , “Crna Gora od 1797-1851.”, u: Grupa autora, *Istorija srpskog naroda*, V-1, Beograd, 1981., 190-191; A. A. Logos, *Istorija Srba*, 455; Vladika Petar II je uvi ao da se nikakva napredna reforma u zemlji nije mogla izvesti bez sredstava i na sve načine je radio na tome da Crnogorci pla aju porez. U vezi s tim je imao mnogo poteško a i pretrpio je mnogo uvreda. S druge strane, ja im bratstvima nije bilo ni u interesu da ja aju centralnu vlast, jer je na takav način njihova prevlast nad slabijim bratstvima dolazila u pitanje. Godine 1844-1845. Crmni ani, pod vodstvom Marka Plamenca, su se podigli na bunu protiv vladike, koji je bio van zemlje. Ova buna je ugušena u krvi. V. orovi , *Istorija srpskog naroda*, 473-474.

⁶⁹ M. Ekme i , *Stvaranje Jugoslavije (1790-1918)*, 339.

njegovu korist. S druge strane, u Crnoj Gori je sa 17 godina kao nasljednik vladike Petra I, na „prijestolje“ došao Radivoj Petrovi – Petar II Petrovi Njegoš. Iako u početku niko nije predviđao za njega, i samim tim za Crnu Goru, svijetlu budućnost, on je sve to opovrgao svojim načinom vladanja i prije svega svojom politikom i darom za diplomatiju. Iako su na hercegovačko-crnogorskoj granici gotovo u kontinuitetu bili prisutni zategnuti i konfliktni odnosi, Petar II je u svemu tome uvijek iznalazio optimalna rješenja. Iako su ona bila, uglavnom, privremenog karaktera, to je ipak pokazivalo Njegoševu vještinu laviranja, koja se pokazivala i na drugim stranama, kao na primjer na granici sa Skadarskim sandžakom, ali i u situacijama na unutrašnjem planu u Crnoj Gori. Održao je također prisne veze sa Rusijom, čime je pokazao da je vješt diplomata.

Što se tiče ovih dviju ličnosti mogu im se pripisati zajedničke karakteristike, poput inteligencije, upornosti i vještine u diplomatiji. One se mogu jedino okarakterisati kao pozitivne osobine, dok su bile prisutne i one negativne o kojima nas izvještavaju brojni njihovi savremenici, a one se vežu za barbarstva, zvjerstva i zločine počinjene sa obje strane. Spominje se nabijanje na kolac ili otsijecanje glava sa obje strane granice, što je obilježilo gotovo cijeli period odnosa na granici i odnosa između Ali-paše i Petra II, koji su sve to većinom opravdavali i znali, a vrlo često i sami naredivali takve postupke.

U narednim redovima teksta više pažnje ćemo obratiti na odnose na hercegovačko-crnogorskoj granici, gdje ćemo moći pratiti potanko kako granica, generalno, traži snažne i odlučne ljude, koji imaju slikih karakteristika i interesa, ali i onih oprečnih, što ih dovodi u neminovne konflikte, koji znaju biti veoma surovi i dugotrajni. Upravo takvi odnosi, suprotstavljeni i u permanentnom sukobljavanju, su bili prisutni između hercegovačkih muslimana i pograničnih pravoslavaca te Crnogoraca. U tome svemu značajnu ulogu imaju zaštitnici i predstavnici s obje strane granice prve polovine 19. stoljeća, u Hercegovini Ali-paša, a u Crnoj Gori i istočnohercegovačkim oblastima Petar II.

2.1.2. Odnosi na hercegovačko-crnogorskoj granici

Područje Grahova i Krivošija je još od početka 19. stoljeća bilo veoma konfliktno područje, jer je često znalo doći do sukoba za ovaj teritorij između hercegovačkih muslimana i crnogorskih plemena, pa su stoga ova područja, od dolaska Petra II na čelo crnogorskih

plemena, postala najugroženiji dio na hercegova ko-crnogorskoj granici.⁷⁰ Stalno je bilo prisutno međusobno pljačkanje i ubijanje, a stanovnici Grahova – Grahovljani su, uz nasilja na granici, odbijali priznati vlast hercegovačkog mutesarifa Ali-paše, pa stoga nisu htjeli platiti ni poreze koje su kao podanici sultana morali donositi u Mostar. Direktno zadužen za održavanje mira i sigurnosti na hercegova ko-crnogorskoj granici i granici prema Dalmaciji, sa Dubrovnikom i Bokom Kotorskom, bio je hercegovački vezir Ali-paša Rizvanbegović.⁷¹ Dok je sa druge strane Grahovljane štitiло svim raspoloživim sredstvima crnogorski vladika Petar II, koji je mnogo puta nastojao iskoristiti teško stanje kod raje u susjednoj Hercegovini, posebno kod pravoslavnog stanovništva, pobuniti ih protiv Osmanlija i tako dio po dio hercegovačke teritorije vezati za crnogorsku državu.⁷² Ovakvu politiku i stav vladika Petar II Petrović Njegoš je provodio sve do svoje smrti. On se, dakle, stavljao u poziciju zaštitnika hercegovačke hrišćanske raje, tako da je jednom prilikom, konkretno 3. avgusta 1836. godine, pisao predstavniku bečke vlade, Gabrijeleu Ivanoviću, kako je čuo da hercegovačka vojska namjerava opljačkati Grahovo i objesiti nekoliko crnogorskih glavara pa će se Crna Gora shodno tome pripremiti da spriječi upad osmanske vojske u Grahovo.⁷³ Vladika Petar II je u isto vrijeme pisao hercegovačkom mutesarifu Ali-paši Rizvanbegoviću u da on želi mir na granici, pa je razmišljao želi li Ali-paša isto, a ako to priželjkuje onda neka na njoj postavi poštene pandure koji neće ugnjetavati sirotinju i mirni narod.⁷⁴ Sredinom 1836. jedan lokalni obrambeni pretvoriti se u krvoproliće veći njihovih razmjera. Naime, tada je hercegovački paša – Ali-paša – s vojskom od 15.000 ljudi krenuo da konačno riješi pitanje pogranične oblasti Grahova. Vojvoda Grahova je bio Jakov Đaković, a osmanske vlasti su Grahovo smatrale osmanskom teritorijom i bilo je obavezno da plati određene poreze. Istovremeno, Grahovljani su težili za time da se oslobode tih obaveza i da dobiju crnogorske slobode. U narodu je vladalo uvjerenje da je Grahovo već u okviru crnogorske države, jer su u međuvremenu prestali platiti tribut Osmanlijama. Međutim,

⁷⁰ Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1827-1849.*, Banja Luka, 1988., 293; Vukajlo Glušević, „Faktori migracionih kretanja stanovništva Crne Gore u 19. vijeku“, u: *Istorijski zapisi*, 1-4, Podgorica, 2005., 81-92; Mnogo puta je vezano za Grahovsko pitanje bio angažovan trebinjski Hasan-beg Resulbegović koji je, zajedno sa Ali-pašinih sinovima, vodio pregovore sa vladikom Petrom II i Crnogorcima za smirivanje zategnutih i konfliktnih situacija na granici. Međutim, arke, sukobi i pljačke sa obje strane granice su bile svakodnevnica. J. Milićević, „Crna Gora od 1797-1851.“, u: Grupa autora, *Istorija srpskog naroda*, V-1, 1981., 193-194.

⁷¹ G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1827-1849.*, 293; Grahovljani su tridesetih godina 19. stoljeća činili jednu specifičnu teritoriju, tzv. prelaznu zonu između cetinjske vlasti i osmanske Hercegovine. J. Milićević, „Crna Gora od 1797-1851.“, u: Grupa autora, *Istorija srpskog naroda*, V-1, 1981., 194.

⁷² Njegoš je podržao grahovskog vojvodu Jakova Đakovića u njegovoj namjeri da 1836. godine ne plati Osmanlijama harak, dok je vladika tolerisao što su plati poreze za korištenje zemljišta. O tome vidi: J. Milićević, „Crna Gora od 1797-1851.“, u: Grupa autora, *Istorija srpskog naroda*, V-1, 1981., 194.

⁷³ G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1827-1849.*, 293; Hajrudinurić, *Prilozi bosansko-hercegovačkoj historiji XIX vijeka*, Sarajevo, 1960., 42.

⁷⁴ Hajrudinurić, „Ali-paša Rizvanbegović -Sto godina“, u: *Godišnjica Nikole Petrića*, knj. XLVI, 1937., 223.

mir je bio potreban objema stranama, tako da je posredovanjem bosanskog vezira Vedžihi Mehmed-paše, mirovni ugovor bio sklopljen na Cetinju u novembru 1838. godine.⁷⁵ U narednom periodu Grahovljani su ponovo pošli da zapostavljaju svoje obaveze oko plaćanja poreza muslimanskim agabama, tako da je došlo do novog sukoba.⁷⁶ Rasprave oko granica nisu prestajale, est i napadi prilikom ubiranja poreza i prije svega djelovanje hajduka i uskoka pokrenuli su taj konflikt nanovo. Uvijek prisutne teritorijalne pretenzije u Hercegovini od strane crnogorskog vladike Petra II, koji je uživao intenzivnu podršku ruske vanjske politike, još su više produbljivale ovaj konflikt na granici. Iz svega toga eskalirali su sukobi koji su obilježili nekoliko vojnih pohoda i zvjerski vođeno etovanje na hercegova ko-crnogorskoj granici.⁷⁷ U osnovi ove borbe za vlast na granici nije bio samo rivalitet dvije znamenite i vodeće ličnosti, Ali-paše i Petra II, nego su to bila goruća pitanja granice i nadležnosti oko ubiranja poreza i danaka, upravo je stoga bio prisutan stalni problem pojedinih graničnih oblasti u Nikšićkoj župi i Grahovu. Ove spomenute oblasti su pokušavale, uz stalnu asistenciju Crne Gore, da se riješe obaveza prema osmanskim vlastima.⁷⁸

U unutrašnjoj politici pod rukom Petra II je znatno ojačao autoritet crnogorske države, ili možda u nedostatku pravog razumijevanja tog pojma, njegov lični autoritet kao vladara. Podizanjem vješala je na radikalniji način smirivao zakrvljena crnogorska plemena. Tim se znakom opominju i oni koji bi rado da odu pod zaštitu susjednog skadarskog paše, a jednom prilikom je, konkretno 1837. godine, na smrt kaznio jednog seoskog starješinu, o čemu je izvijestio jedan austrijski svjedok tog događaja da je time „zauvijek obezbijedio uspjeh daljih njegovih reformi, jer se ta strašna vijest brzo pronijela od usta do usta po cijeloj zemlji, pa od onoga vremena drhti svaki Crnogorac kad uđe u riječ sud“.⁷⁹ Ovako drastičnim mjerama je

⁷⁵ Milovan Šepanović, „Najranije razgraničenje između Crne Gore i Hercegovine“, u: *Istorijski zapisi*, 1-2, Podgorica, 2009., 188; Dušan Vuksan, „Mir iz 1838. godine – Spomenica Njegošu“, u: *Istorijski zapisi*, Cetinje, 1931; Otprilike 300 ljudi iz Crne Gore je Grahovljanima tada priteklo u pomoć, ali nisu mogli ništa učiniti da se izbjegne poraz. U tim borbama su Grahovljani pretrpjeli mnogo žrtava. Uz to je među crnogorskim trupama poginulo devet rođaka Petra II iz rodbine Petrovića. I to je jedan od razloga za osvetničku akciju koja je 1840. godine dovela do ubistva gatačkog muteselima Smail-age Čengića. Grahovljani su morali obnoviti plaćanje harača na granici, a Osmanlije su se obavezale da neće prema njima, u budućnosti, agresivno djelovati. U mirovnom ugovoru je bilo naglašeno da je mir sklopljen „između nezavisne oblasti Crne Gore i osmanskih oblasti Bosne i Hercegovine. J. Miličević, „Crna Gora od 1797-1851.“, u: Grupa autora, *Istorija srpskog naroda*, V-1, 1981., 194.

⁷⁶ M. Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije (1790-1918)*, 340-341.

⁷⁷ H. Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina*, 70; O stanju i borbama na hercegova ko-crnogorskoj granici u ovom periodu do 1836. godine i detalje vezane za grahovsku bitku iz iste godine vidi u: H. Kapidžić, *Ali-paša Rizvanbegović i njegovo doba*, 71-73; 73-76.

⁷⁸ O ovome vidi u: Hamdija Kapidžić, „Odnosi Ali-paše Rizvanbegovića i vladike Petra II Petrovića Njegoša“, u: *Istorijski zapisi*, Sv. 1-3, Cetinje, 1952., 71; H. Hadžibegić, „Odnos Crne Gore prema Grahovu u doba Njegoša“, 201-211.

⁷⁹ M. Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije (1790-1918)*, 340; Više o borbama Petra II Petrovića Njegoša za uništenje samostalnosti crnogorskih plemena i njegovoj borbi protiv krvne osвете među plemenima, vidi u: B. Pavičević, *Stvaranje crnogorske države*, 265-292.

pove an autoritet Crne Gore u susjednim područjima, gdje proces islamizacije još nije bio sasvim do kraja okončan. Tako, na primjer, u Vasojevi ima su postojale vjerski miješane porodice: „otac klanja, mati se krsti, a ja se ne odričem“. ⁸⁰

Tokom različitih ratnih perioda moć vladika se iznova dala proširiti. To se posebno može istaknuti i u pogledu na političke odnose i unutar plemenskog društvenog sistema Crne Gore. Teritorija Crne Gore prema vani se do sredine 19. stoljeća ograničavala na usko ograničeni brdski i krševiti prostor, a njega je činilo nekoliko visoravnih i planina stare Crne Gore i Brda, gdje nije bilo čak nijednog jedinog grada. Međutim, granice su ipak uvijek bile sporne, faktički do 1850-ih godina uopšte nijedan akt ili ugovor nije zvanično određivao crnogorske granice. H. Grandits je na vrlo dobar način uspio skicirati crnogorske granice i specifične oblasti do sredine 19. stoljeća na sljedeći način: „*Na sjeveroistoku i istoku su se oblasti crnogorskih brdskih plemena priključivale teritoriji Novopazarskog sandžaka i Skadarskog sandžaka, a na zapadu i sjeverozapadu teritoriji Hercegovina kog sandžaka. Na sjeveroistoku i na istoku, također, je crnogorska oblast koju je kontrolisalo Cetinje djelimično granila sa plemenskim teritorijama – koje su imale prilično velike autonomne ovlasti – kao na primjer one Vasojevića ili Kula.*“ ⁸¹

Te specifične oblasti su se nalazile u hercegovačkim naseljenim područjima koja su se nalazila u bilzini crnogorskih plemenskih oblasti, a to su: istočnohercegovačka naseljena područja Grahova, Drobunjaka, Banjana i Pivljana, koja su bila na direktnom hercegovačkom crnogorskom granicom prostoru. Čak su ta područja sredinom 19. stoljeća bila prožeta i plemenskim društvenim obilježjima. U tome prednjače oblasti Grahova i Drobnjaka, u kojima se nije osjećao ni uticaj osmanskih vlasti, sem plaćanja opšteg poreza. U ostalim oblastima se ipak osjećao direktni pristup osmanske uprave. Samouprava je bila obilježje svih navedenih oblasti. Knezovi (muhtari) su imali široka ovlaštenja i prije 1850-ih godina, jer su ubirali poreze i sudili unutar svoje oblasti. Osmanske vlasti su takva prilično proširena ovlaštenja lokalnih vođa u ovim oblastima tolerisala, sve dok nije bilo problema oko ubiranja poreza i danaka. ⁸²

Međutim, za Nikšićku župu, ili za oblasti Šaranci, Zupci i Šuma, kao i za rudinska/zavojska sela, nema ni govora o plemenskim strukturama, iako su i tamo

⁸⁰ Radoslav J. Vešović, *Pleme Vasojevića i u vezi sa istorijom Crne Gore i plemenskim životom susjednih Brda*, Sarajevo, 1935., 277.

⁸¹ H. Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina*, 385.

⁸² H. Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina*, 385-386; Hajrudin Ćurić, „Crnogorsko-hercegovački odnosi u doba Petra II Petrovića Njegoša“, u: *Istorijski zapisi*, 7-9, Cetinje, 1951., 334-352; Hamid Hadžibegić, „Odnos Crne Gore prema Grahovu u doba Njegoša“, u: *Prilozi za orijentalnu filologiju*, II, Sarajevo, 201-211.

knezovima historijski također bila data proširena ovlaštenja. To je bila posljedica procesa influenja, koje se osmanska uprava ovdje možda nije uspostavila i osjetila. Sva ova mjesta su pripadala istohercegovačkoj graničnoj oblasti, koja je tokom 18. i u prvoj polovini 19. stoljeća, bila stalno poprište borbe za vlast koja se manifestovala kroz vrlo česte konflikte na granici. Tu borbu su predvodili, na crnogorskoj strani cetinjske vladike kao vođe crnogorskih plemena, a na drugoj strani je to bio bosanskomuslimanski begovat u istočnoj Hercegovini.⁸³

Ali-paša, kada se pravdao Porti za neprovođenje mnogih odredbi tanzimata, koristio je argument da je stalni konflikt u pograničnoj oblasti između Hercegovine i Crne Gore, koji je u periodu između 1836. i 1843. godine vrlo često znao eskalirati u nasilje, bio osnovni razlog odlaganja implementiranja spomenutih odredbi.⁸⁴ U vrijeme Ali-pašine dominacije u Hercegovini tokom dva desetljeća, bila su prisutna dvojica isto tako možda njih hercegovačkih vođa. To su bili Smail-aga Čengić i Hasan-beg Resulbegović, koji su se proslavili kao naročito moćni vođe hercegovačkih muslimanskih trupa u borbama protiv Crne Gore i Petra II. Međutim, prije svega, 1830-te i 1840-te godine, se mogu isključivo vezati za stalna suočavanja Ali-paše i tadašnjeg crnogorskog vladike Rada – Petra II Petrovića Njegoša.⁸⁵

Konflikti Crne Gore sa Osmanskim carstvom na hercegovačko-crnogorskoj granici su ispunili cijelu hroniku Njegoševе spoljašnje politike. Riječ je o bezuspješnom ratovanju za priznanje i održanje države Crne Gore. Motiv rata je ponekad bila glad i potreba Crnogoraca za pljačkanjem, a ponekad i osveta. Prije svega, odbijano je prihvatanje osmanskog socijalnog poretka i društvenog uređenja. Ti konflikti su uglavnom bili vezani za položaje graničnih oblasti, i kazne osmanskih trupa zbog prepada uskoka u susjedna sela pod osmanskom vlašću. Neki od tih sukoba su dobili širok odjek u Evropi, ali se nisu pretvorili u međunarodne sporove. Zbog svega toga su bili možda stalni pregovori o smirivanju sa hercegovačkim velikodostojnikom Ali-pašom Rizvanbegovićem, koji su bili varljive sreće.⁸⁶

U nekim fazama tih sukoba i na jednoj i na drugoj strani davala se nagrada za otklone glave. Tako je, na primjer, Ali-paša Rizvanbegović obilno nagrađivao ljude, koji bi mu nakon borbe donijeli otklone glave crnogorskih uskoka i hajduka. Ispred rezidencije vladike Rada (Petra II Petrovića Njegoša) na Cetinju su, kako to možemo zaključiti iz savremenih izvještaja, nakon ratnih dešavanja u nekoliko redova bile nabijene glave „Turaka“

⁸³ H. Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina*, 386.

⁸⁴ Više detalja o odnosima na granici i odnosima Ali-paše Rizvanbegovića i vladike Petra II Petrovića Njegoša vidi u: H. Kapidžić, *Ali-paša Rizvanbegović i njegovo doba*, 71-106.

⁸⁵ H. Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina*, 386.

⁸⁶ M. Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije (1790-1918)*, 340-341.

(tj. muslimana).⁸⁷ Jedan takav prodor poduzet iz pravca Hercegovine u jesen 1840. godine je bio koban za hercegovačke trupe koje su nesretno dospjele u crnogorsku zasjedu. U nju je zapao i veđo tada proslavljeni, zbog junaštva i pobjede u grahovskoj bici iz 1836. godine, Smail-aga engi. On je obnašao poziciju gatačko-pivsko-drobnjačkog muteselima i bio je veoma poznat. Tom prilikom, kada je upao u zasjedu sa svojim trupama, po predanju, poginuo je zajedno sa mnogim drugim junacima.⁸⁸ Ubio ga je drobnjački glavar Novica Cerović, ime se pogranice ratovanje samo moglo još nadalje produžiti. Koji je bio motiv drobnjačkog vladara, nije u historiografiji sasvim pojašnjeno, ali se može, na osnovu toga što su engi optuživali za nasilja poslije crnogorskog poraza na Grahovu 1836. godine, konstatovati da je to bio osvetni čin. Također, Smail-aga je smatran „strahom i trepetom Hercegovine“.⁸⁹ Nedugo nakon toga, što je bilo i za očekivati, uslijedile su osvete sa obje strane. Takvu konfliktnu situaciju je prekinulo pobratimstvo vezira Ali-paše i vladike Petra II i zapečateni mirovni ugovor iz 1842. godine. Nakon toga, stanje nije više bilo napeto i konfliktno, pa je uslijedilo privremeno opuštanje na granici. Od sredine 1840-ih godina su postepeno ponovo uspostavljeni kolikotoliko stabilniji odnosi na hercegovačko-crnogorskoj granici. Time je od 1844. do 1851. godine na istoj vladao mir.⁹⁰

⁸⁷ H. Kapidži, *Ali-paša Rizvanbegović i njegovo doba*, 70-71.

⁸⁸ H. Kapidži, *Ali-paša Rizvanbegović i njegovo doba*, 79-82; Uporediti, između ostalog, npr. o pogibiji Smail-age u: Svetozar Tomić, *Smailaga engi*, ili u: Ferdo Šišić, *Pogibija Smail-age engi a (6. oktobar 1840.)*, 164-181; Taj historijski čin se dogodio na Mljetiku, u Drobnjaku, 23. septembra/5. oktobra 1840. godine. Drobnjak je nominalno pripadao Hercegovačkom sandžaku, ali su se još od vremena vladike Petra I, u njemu održavale zvani na osmanska vlast i nezvani na crnogorska. Upravo je pogibija Smail-age engi a, proslavljenog osmanskog generala vojske i osmanskog i hercegovačkog junaka, poslužila Ivanu Mažuraniću, najvećem pjesniku ilirskog pokreta, kao historijska baza za nastanak nenadmašnoga spjeva, krune hrvatskog romantizma, o *Pogibiji Smail-age engi a*. Marijan Miljić, „Smail-aga između stvarnosti i legende“, u: *Matica crnogorska*, Podgorica, 2009., 181. Historijski Smail-aga engi, Ibrahimov sin, rođen je 1788. godine, u selu Jelašica, u blizini Kalinovika. Svojim podvizima i junaštvom se istakao, na poziv sultana, u gušenju Prvog srpskog ustanka (1809-1810) i u Egiptu. Za svoje zasluge je dobio visoka priznanja i proglašen je kapidžibašom. Stalno se naselio u Lipniku kod Avtovca. M. Miljić, „Smail-aga između stvarnosti i legende“, 184; Ferdo Šišić je pisao o Smail-agi da je bio „veoma pravedan i uvijekoljubiv gospodar“, da je znao da na svakom koraku „zaštiti svoju raju“, (F. Šišić, *Pogibija Smail-age engi a*, 165.), dok Svetozar Tomić kaže za njega da je ono što ne valja činio njegov samovoljni sin Rustem, i da se to onda pripisivalo Smail-agi (S. Tomić, *Smailaga engi*); Nesumnjivo je da je „Smail-aga engi .. zahvaljujući i Ivanu Mažuraniću u postao najslavniji aga među agama, vojvoda Novica Cerović zahvaljujući i tome agi jedini ban crnogorski, a Mažuranić zahvaljujući i obojici – jedini ban među pjesnicima“. M. Miljić, „Smail-aga između stvarnosti i legende“, 192.

⁸⁹ oko D. Pejović, *Crna Gora u doba Petra I i Petra II. Osnivanje države i uslovi njenog razvitka*, Beograd, 1981., 297; Poslije ovog čina, N. Cerović je bio prinuđen da pređe na Cetinje kod vladike Petra II, gdje je godinama uživao poseban ugled na crnogorskom dvoru. J. Milićević, „Crna Gora od 1797-1851.“, u: Grupa autora, *Istorija srpskog naroda*, V-1, 1981., 194.

⁹⁰ H. Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina*, 71; H. Kapidži, *Ali-paša Rizvanbegović i njegovo doba*, 106; O dubrovačkom sastanku i ritualnom pobratimstvu između Ali-paše i Petra II iz septembra 1842. godine, detalje o tome vidi u: H. Kapidži, *Ali-paša Rizvanbegović i njegovo doba*, 91-95; Tako je konačno 24. septembra 1842. godine u Dubrovniku zaključen sporazum „između nezavisne oblasti Crne Gore i pašaluka hercegovačkoga“. Kratkotrajno bratimljenje hercegovačkog paše i crnogorskog vladike nije prekinulo dalje ratovanje, pa se ovaj sporazum morao ponoviti ugovorom u Kotoru 9. novembra 1843. godine. M. Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije*

Tako se može konstatovati da su odnosi Ali-paše i Petra II bili nestalni, povremeno dobri, nekada lažni a nekada stvarni. Vladika Petar II kada bi osjetio opasnost na drugim dijelovima crnogorske teritorije uvijek bi pokazivao svoje lukavstvo. Osim problema sa hercegova ko-crnogorskom granicom i Ali-pašom, najveće u opasnost mu je povremeno predstavljao skadarski paša⁹¹, ime je Petar II bio u nezavidnom položaju, koji je uvijek donosio nevolje, ali se iz njega mogao izvući i samo vještim laviranjem i mirnodopskom politikom. Onim bi ga napao skadarski paša, Petar II bi pokušao provoditi tu svoju mirnodopsku i ljubaznu politiku u odnosima sa Ali-pašom.⁹² To se ogledalo i isto u jako ljubazno napisanim pismima sa „puno ljubaznih riječi i preporuka da se ne tuku međusobno, no da se mirno razdijele i prijateljski srijeđuju na granici“.⁹³ Kao što je već prethodno spomenuto, Grahovo je vremenom postalo zborno mjesto hajdučkih eta koje su crnogorska plemena organizovala prema Hercegova kom sandžaku/mutesarifluku, odakle su razbojnice koje su ete isto pustošile po Hercegovini dopiru i sve do Mostara, Konjica i Jablanice, što su bila značajna muslimanska urbana središta.⁹⁴ Na to se hercegovačko stanovništvo stalno žalilo Ali-paši i optuživalo vladiku Petra II da tim hajducima i razbojnicima upravo on daje pomoć i savjete. Ali-paša je pismima reagovao u vezi s tim, u kojima je prijetio vladici, da će popaliti sva okolna plemena ako se nastavi sa takvim razbojničkim akcijama sa crnogorske strane. Pisma nisu ostala bez reakcije vladike, tako da je poslije toga prijetećeg pisma Ali-paše, vladika pozvao sve grahovske glavare na Cetinje da se s njim dogovore o zajedničkom radu na hercegovačko-crnogorskoj granici. Uspio je tada s njima, 1837. godine, dogovoriti da podignu jedno jako utvrđeno na Humci, odakle bi se Osmanlijama davao otpor, dok im ne bi stigla pomoć iz Crne Gore. Naravno da

(1790-1918), 341; J. Milićević, „Crna Gora od 1797-1851.“, u: Grupa autora, *Istorija srpskog naroda*, V-1, 1981., 194-195.

⁹¹ Od presudne važnosti za Crnu Goru su bili odnosi crnogorskih vladika sa skadarskim pašama prvenstveno iz egzistencijalnih razloga. Konkretno, južni dijelovi Crne Gore snabdijevali su se solju i drugim važnim potrepštinama na pazarima Skadarskog sandžaka. U korespondenciji sa Osman-pašom Skadarskim, slično kao i u obrascima Ali-paši Rizvanbegovi u putem pisama, vladika Petar II mu je iskazivao svoje „prijateljstvo“, a ukazivao mu je i na njegovo, navodno, slavensko porijeklo. Dušan Vuksan, „Vladika Rade i skadarski veziri“, u: *Istorijski zapisi*, 16, Cetinje, 1936; Njegoš – Osman paši 24. IV 1844: „Primio sam tvoje pismo...u kojem koješta smiješno vi u. Tu spominješ age i drvare turske da sam ja lanijeh pobio, a ne pominješ obane i glavare crnogorske koji su od Turaka poginuli.“ *Pisma Petra Petrovića a Njegoša*, I, 106.

⁹² P. I. Popović, *Crna Gora u doba Petra I i Petra II*, 145-152.

⁹³ J. Jovanović, *Stvaranje crnogorske države i razvoj crnogorske nacionalnosti*, 219; Opširniji uvid u korespondenciju između vladike Petra II i Ali-paše se može naći i u brojnim prilogima D. Vuksana objavljenim u časopisu *Istorijski Zapisi* (Crna Gora) u razdoblju od 1927. do 1937. godine. U istom časopisu, ali i u drugim časopisima, su se ovom problematikom, pored D. Vuksana, detaljnije pozabavili historičari Hajrudin Čurić i Hamdija Kapidžić. J. Milićević, „Crna Gora od 1797-1851.“, u: Grupa autora, *Istorija srpskog naroda*, V-1, 1981., 193., fusnota 10.

⁹⁴ J. Jovanović, *Stvaranje crnogorske države i razvoj crnogorske nacionalnosti*, 219.

Ali-paša nije ostao indiferentan na sve to, pa je ometao Grahovljane u tim nastojanjima da podignu ovo utvrđenje i u tim sukobima bilo je mrtvih osoba.⁹⁵

Sva vanjska politika crnogorskih vladara je gotovo zanemariva, kada se uporedi sa nastojanjima za priznanjem njene nezavisnosti. Svi sukobi na granici se smatraju lokalnim sukobima koji se na kraju završavaju odgovarajućim mirovnim sporazumima. Međutim, glavna nevolja crnogorske države je bila unutrašnja krhkost društva, pa je tako ostajalo kao i ranije: „*Vi ste od svakoga cara i kralja voljni i slobodni, da vi nitko ne zapovijeda, no nijeste jedan od drugoga. Vi slobodu svoju ne poznajete – Vi ne imate višijeh zlotvorah od samijeh sebe i vama nitko ništa ne čini bez vaše zaповijedi.*“⁹⁶ Opšte poznato je da je crnogorsko društvo bilo gotovo stalno obilježeno oskudicom, i da nije tek u 19. stoljeću u postalo takvo, gdje su periodi gladi ovdje redovno pogodi ali šire stanovništvo. Upravo zbog toga su se često znali odavati pljačkama kaškim pohodima, iz egzistencijalnih pobuda. Mnogi autori svojim su pisanjem ukazivali na to da je otrovanje, kako su se ti prihodi nazivali, bilo sastavni dio pastoralnog privrednog života u crnogorskom kršu i brdima. Čak je za muškarce to bila posebna stvar, jer se time mogla uvećati imovina, tako da su vrlo često muškarci krali stoku i time uvećavali vlastitu imovinu i dokazivali svoje „junaštvo“.⁹⁷

U vezi s tim, Ali-paša je optuživao vladiku Petra II da ne poduzima ništa protiv takvih uskokih pljačkanja, a sa druge strane, vladika Petar II, koji je uz stranu podršku radio na „nastajanje države“ Crne Gore, je optuživao muslimanske age da u crnogorskim oblastima ubiru danke i poreze, za koje nemaju ovlaštenja i pretvarao se da on ne stoji iza uskokih pohoda.⁹⁸ Jednom prilikom, Ali-paša se jako razljutio zbog stanja na granici i rekao šta ga to bezgranično ljuti kod hajduka i Crnogoraca:

„*Što me bezgranično ljuti, nisu toliko njihova pljačkanja koliko njihova potpuno neprikladna okrutnost prema sirotom stanovništvu. Ubijaju ljude, pale njihove kolibe bez*

⁹⁵ J. Jovanović, *Stvaranje crnogorske države i razvoj crnogorske nacionalnosti*, 220; Milovan Šepanović, „Najranije razgraničenje između Crne Gore i Hercegovine“, u: *Istorijski zapisi*, 1-2, Podgorica, 2009., 188.

⁹⁶ Dušan Vuksan, „Poslanica Petra I Crnogorcima i Branimira“, u: *Poslanice mitropolita crnogorskog Petra I*, Cetinje, 1935., 182; Sait Š. Šabotić, „Petar I Petrović Njegoš i Nikšićka kapetanija“, u: *Istorijski zapisi*, 1-4, Podgorica, 2005., 35-36.

⁹⁷ H. Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina*, 389; Za patrijarhalnu uređeno crnogorskih brda koja su dugo vremena bila organizovana u plemenskim društvima vidi detaljnije kod: Jovan Erdeljanović, *Stara Crna Gora. Etnička prošlost i formiranje crnogorskih plemena*, Beograd, 1924.

⁹⁸ H. Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina*, 389-390; Njegoš i Ali-paša su naročito u periodu između 1834. i 1845. u kontinuitetu vodili korespondenciju. Četrdeset tih pisama nam je sačuvano i na osnovu njih se gore opisana tematika može jako dobro i kvalitetno pratiti i shvatiti. Poslije grahovskog ugovora iz 1838. godine, pisma vrlo jasno pokazuju kako su obojica pokušavali da različitim pristupima u pregovorima nađu za obje strane optimalno rješenje. O ovome vidi u: *Pisma Petra Petrovića Njegoša*, II, br. 105, 204, 212 ili 466.

ikakve potrebe. Probijaju se u zemlju (Hercegovinu) kod brda blagajske tvr ave, to je jedva tri sata udaljeno od Mostara i plja kaju siromašne u udaljenim oblastima; i kada na u više plijena nego što mogu ponijeti, to nemarno uništavaju. Da se tako nešto opravda motivom siromaštva, jednostavno ne ide.“⁹⁹

Na drugoj strani, Ali-paša se koristio raznim sredstvima, a prije svega velikodušnim poklonima i isplatama novca, kojim je znao vrlo esto nagradivati kako hercegovske muslimane tako i hrišćane i katolike koji su mu donosili odrubljene glave uskoka. Takvom politikom i sredstvima je pokušavao mobilisati šire stanovništvo Hercegovine kod sandžaka za permanentnu borbu na hercegovsko-crnogorskoj granici. Vladika Petar II je već spomenutim Grahovljanima i drugom hercegovskom stanovništvu, prije svega hrišćanskom, koje je bilo blizu granice obećavao sistematsku podršku, kako bi se oslobodili svojih obaveza prema lokalnim agabama i begovima. Tim je načinom naročito u Grahovu dobio znatan broj pristalica.¹⁰⁰ Konflikti na hercegovsko-crnogorskoj granici su imali više posljedica za političku situaciju u Hercegovini kod sandžaka. Zbog stalnih sukoba bila je prisutna militarizacija širih slojeva stanovništva. To ima svoje političke veće u sukobu sa pokretom za autonomiju pod vodstvom Husein-kapetana Gradaševića, kada je Ali-paša, prije svega hrišćansko-seosko stanovništvo, mobilisao i naoružao za ratne pohode. Međutim, uglavnom su u velike bitke protiv Crne Gore prvenstveno kretale muslimanske trupe iz Hercegovine i Bosne. No, bilo je slučajeva kada se i hrišćansko stanovništvo na granici mobiliziralo i naoružavalo – što je, naravno, bilo prisutno sa obje strane hercegovsko-crnogorske granice. Sukobi su za sobom ostavljali mnogobrojne ratne štete, što je teretilo svakodnevnicu mnogih porodica. Vrlo teško se uspostavljalo povjerenje kod hrišćana prema postojećem osmanskome sistemu nakon smirivanja situacije na granici. Ratno iskustvo je naraslo među tim stanovništvom. Dugo ratovanje je uzrokovalo neprijateljstva i želje za osvetom. Upravo ovi granični sukobi ponovo, u kasnijem periodu, uzrokovati nemire na istom području, koji će se pojaviti u još većem obimu.¹⁰¹

Borbe na granici nisu, generalno gledajući, naškodile Ali-pašinom položaju u Hercegovini kod mutesariflukue. Štaviše, on je od njih čak i profitirao. Zbog njih je, u određenim mjeri, mogao lakše opravdati centralnoj osmanskoj vlasti mnoge svoje propuste u vezi sa

⁹⁹ John Gardner Wilkinson, *Dalmatia and Montenegro with a Journey to Mostar in Herzegovina*, II, (John Murray), London, 1848., 77.

¹⁰⁰ H. Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina*, 391; H. Hadžibegić, „Odnos Crne Gore prema Grahovu u doba Njegoša“, 202.

¹⁰¹ H. Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina*, 392-393.

reformama.¹⁰² U toku ovih konflikata na granici dvojica moćna i neprijatelja Ali-paše u Hercegovu kom mutesarifluk su ili poginuli ili pretrpjeli značajan gubitak moći. To je veće spomenuta smrt (ili pogibija) Smail-age engića.¹⁰³ Smail-aga je imao na području Nevesinja i Gacka značajnu bazu moći i bio je sve kritičniji prema apsolutističkom stilu vladanja Ali-paše Rizvanbegovića. Slično se odnosio prema Ali-paši i moćni Hasan-beg Resulbegović, trebinjski kapetan/muteselim.¹⁰⁴ Ali-paša je uspio da eliminiše Hasan-bega, na osnovu diplomatskog pritiska austrijskih službi sredinom 1840-ih godina, sa veoma važne granice Osmanskog carstva i Dubrovnika, tako što ga je premjestio na poziciju kapetana/muteselima granice dijelova Prijepolja i Gacka, gdje je stalno bio zauzet osiguravanjem hercegovačko-crnogorske granice, dakle gdje je bio stalno okrenut protiv Crne Gore.¹⁰⁵

2.1.3. Kraj ere Ali-paše i Petra II

Nakon skoro 20-godišnjeg vezirovanja Ali-paše Rizvanbegovića u Hercegovini, kraj njegove dominacije na tom području je već polako dolazio. Osmanska vlast u Istanbulu je odlučno donijela odluku da zauvijek provede reforme u Bosanskom ejaletu i da uspostavi novi poredak – tanzimat. Uslov za to je bilo rušenje cjelokupnog bosanskomuslimanskog begovata/feudalne aristokratije. Vojna akcija iz 1850-1851. godine, važi kao velika prekretnica u historiji Bosne i Hercegovine 19. stoljeća. U svakodnevnoj predaji savremenika ali i kasnijih generacija ova akcija i događaji vezani za nju, postali su neodvojivo vezani za ime tadašnjeg glavnog zapovjednika osmanske vojske (seraskera), Omer-paše Latasa, koji je bio na čelu vojske koja je u Bosnu i Hercegovinu „uvela tanzimat“.¹⁰⁶ Kada je Omer-pašina vojska odmarala u Dobrinji na putu za Banja Luku, navodno je „slučajno“ opalila puška jednog od Ali-pašinih slugara što je usmrtilo već dobro ostarjelog Ali-pašu Rizvanbegovića.

¹⁰² O tim propustima, tj. neprovođenju odredbi tanzimata (reformi) u Hercegovini, detaljnije vidi u: H. Kapidžić, *Ali-paša Rizvanbegović i njegovo doba*, 107-120.

¹⁰³ H. Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina*, 71; Kapidžić iznosi sumnju, iako ipak zaključuje da je teško vjerovati toj tradiciji, tj. predanju, da je vjerovatno i Ali-paša imao udjela u Smail-agićinoj pogibiji. Ta pretpostavka, da je Ali-paša bio u sporazumu sa vladikom Njegošem u ovoj stvari, izvedena je iz takvog uvjerenja koje je vladalo u Gacku. O tome nas obavještava, tj. daje saopštenje: S. Bašagić-Redžepašić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*, 156; Vidi opširno o tome u: H. Kapidžić, *Ali-paša Rizvanbegović i njegovo doba*, 82.

¹⁰⁴ Šerbo Rastoder, „O porijeklu porodice Resulbegovića“, u: *Almanah*, 50, Podgorica, 2011., 89-121; H. Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. godine*, 426-429.

¹⁰⁵ H. Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina*, 71.

¹⁰⁶ H. Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina*, 71-72; Opširnije i detaljno o misiji i akciji Omer-paše Latasa u Bosanskom ejaletu u periodu od 1850. do 1852. godine, vidjeti u: Galib Šljivo, *Omer-paša Latasa u Bosni i Hercegovini 1850-1852.*, Svjetlost, Sarajevo, 1977. i G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1849-1853.*, Institut za istoriju u Banjaluci, Banja Luka, 1990.

To je bio kona an kraj ere jedne vladavine u Hercegovini, ere Ali-paše Rizvanbegovi a.¹⁰⁷ Doma i bosanskohercegova ki ili bosanskomuslimanski begovat je ve 1851. godine ve im dijelom bio razriješen svojih vojnih i javnih pozicija mo i, ime je po ela upravna

¹⁰⁷ H. Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina*, 77; H. Bra kovi , „Mala historija doga aja u Hercegovini“, 100-101; Opširno o Ali-pašinoj pogibiji i Hercegovini poslije Ali-pašine smrti, vidi u: H. Kapidži , *Ali-paša Rizvanbegovi i njegovo doba*, 176-182. i 182-185; Ali-pašini prijatelji i pristalice ožalili su njegovu smrt i dali izraza svojoj žalosti i bolu u jednoj epskoj narodnoj pjesmi, koju je zabilježio J. Magov evi :

Tamo dolje u Bosni ponosnoj,
na jabuci a u Banjoj Luci,
zakukala kukavica sinja,
na mezaru Ali-paše Dedu.

Iz mezara paša progovara
„Odakle si kukavice sinja,
od koga su senta i enara?

Odgovara kukavica sinja:

„Oj boga mi, dragi gospodaru,
ja sam tica sinja kukavica,
od planine od Hercegovine“.

Iz mezara Dedo progovara:

„Oj boga mi crna kukavice,
jel sad Mostar e i pre e bješe,

i te e li kroz Mostar Neretva,

jel mehana do belje kapije,

jeli u njoj kr marica Janja,

kupe li se kod nje Krajišnici,

i piju li pivo veresijom,

il plaaju gotovinom pivo.

Ili piju Turci na dukate,

kao što su sa mnom nau ili,

il na groše i na marijaše,

kao sada što su do ekali?

Oj boga mi kukavice sinja,

je li Buna kao što je bila,

je li Nena prodala ogina,

Jel Krajini salomljeno krilo?

Jel umrla Adžanuma stara,

Jel se udala ulanuma mlada?

Kukavica paši odgovara:

„Jeste Mostar e i pre e bješe,

i kroz Mostar proti e Neretva.

Jest mehana do belje kapije,

jest u njojzi Janja kr marica,

još kod nje se kupe Krajišnici,

ni piju pivo veresijom,

ni piju pivo na dukate,

ni na groše ni na marijaše,

ve kukaju kao kukavice,

sve žale i svoga gospodara.

Jeste Buna kao što je bila,

tvoja Nena prodala ogina,

svoj Krajini salomljeno krilo.

Umrla je Adžanuma stara,

A udala se ulanuma mlada.

A živa su dva Paša mlada,

U Stambol ih odvedoše Turci.

Milovan Š epanovi , „Najranije razgrani enje izme u Crne Gore i Hercegovine“, u: *Istorijski zapisi*, 1-2, Podgorica, 2009., 200-201.

reorganizacija, što je isto provedeno na polju vojske i politike vlasti u Bosanskom ejaletu. Samo oni koji su se tokom pobuna i ustanaka jasno i javno opredijelili za Omer-pašinu stranu, djelimično su tom reorganizacijom bili obuhvaćeni.¹⁰⁸

U cjelini je Ali-paša Rizvanbegović ostavio dubok trag u Hercegovini i na hercegovačko-crnogorskoj granici. Pored političkog i društvenog angažmana on je ostavio dubok trag u razvoju Hercegovine. Radio je na unapređenju poljoprivrede više nego svi drugi u njegovo vrijeme. Tako je, na primjer, prenio nasade maslina iz Dalmacije u Hercegovinu, naseljavao dalmatinsko-katoličko stanovništvo na hercegovačkom području, poticao uzgajanje svilene bube, sadnju vinove loze i duhana, zatim riže, a posebno krompira i kukuruza za prehranu stanovništva i smanjenje rizika od gladi, koja je često harala Hercegovinom. U istom pravcu je bilo usmjereno naseljavanje pustog, napuštenog zemljišta i poletak melioracije (navodnjavanja) kraških polja. Ali-paša je bio prvi domaćin koji je prihvatio ulaganje stranog kapitala u eksploataciju i industrijsku preradu drveta. On je značajno doprinio razvoju zanatstva, trgovine, vjerskih i kulturno-prosvjetnih institucija u Hercegovini.¹⁰⁹ Uzimajući u obzir sve ove aktivnosti, Ali-paša se sa pravom može nazvati promotorom modernizacije u Hercegovini 19. stoljeća. Osim ekonomije i pokušaja otklanjanja gladi, Ali-paša je za svoje uprave u Hercegovačkom mutesarifluku potpomogao etabliranje i institucionalizaciju katoličke i pravoslavne crkve.¹¹⁰ Ovo bi ukratko bila zaostavština Ali-paše u Hercegovini.

Na drugoj strani, Petar II je bio posljednji od crnogorskih mitropolita kojeg je potvrđivao zbor crnogorskih glavara. Njegoševi posljednji dani se gotovo poklapaju sa revolucionarnim događajima u Austriji i Evropi 1848-1849. godine. Već je bilo izvjesno da će uskoro preminuti jer je bolovao od tada neizljepljive bolesti tuberkuloze pluća. Umro je na

¹⁰⁸ H. Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina*, 78; O tome nam piše i V. Petrović na sljedeći način: „Omer-paša bio je strog i nepopustljiv. Mnogo begova izginulo je u borbama, a preko 400 poslao je u teškom sindžiru u Carigrad. Austrijski konzul javljao je više puta, da su pobjede sultanove vojske djelovale na muslimansko stanovništvo veoma bolno. Ono je u duši bilo uz svoje vođe i osećalo je, da s njihovim porazom pada stari poredak, koji im je, i pored svih nedostataka, bio drag, jer je bio njihov. U Omer-paši gledali su starog kaurina, koji proliva krv pravovernih bez milosrđa. I mrzeli su ga beskrajno. Ovim borbama beskompromisni paša skršio je moć i uticaj bosanskog begovata i podvrgao ga carskoj volji. Slomivši ga on je, u stvari, završio tim aktom Srednji Vek u Bosni, pošto je u velikoj mjeri dokrajčio feudalne tradicije i teško pogodio njegove pretstavnike.“ Vladimir Petrović, *Istorija srpskog naroda*, Beograd, 1997., 454.

¹⁰⁹ H. Kapidžić, *Ali-paša Rizvanbegović i njegovo doba*, 13; Više o ekonomskom aspektu za vrijeme Ali-pašine uprave u Hercegovini vidi u: Ilija Hadžibegović, *Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914. godine*, Svjetlost, Sarajevo, 1980., 27-33; 39-40; Više o privrednim prilikama u Bosni i Hercegovini posljednjih decenija osmanske vladavine, i u ranijem periodu, vidi u: „Osmansko naslijeđe. Privredne prilike u Bosni i Hercegovini posljednjih decenija osmanske vladavine“, u: I. Hadžibegović, *Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini*, 11-71

¹¹⁰ I. Hadžibegović, *Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini*, 39-40.

Cetinju 31. oktobra 1851. godine, sa nepunih 38 godina života.¹¹¹ Iako je i u tim posljednjim trenucima uspijevaio pronaći vremena da rješava državne poslove i probleme u vezi sa svakodnevnim pograničnim sporovima sa austrijskim vlastima. Sahranjen je na Lovčenu, gdje je sebi za života podigao grobnicu.¹¹² U jugoslavenskoj historiografiji se uvijek isticalo da je Njegoš kao vladar u sjenci svog velikog strica Petra I, osnivaoca crnogorske države. Međutim, to mišljenje je jednostran pristup istraživanju njegove ličnosti i djelovanja. Petar II je djelovao i u meunarodnim okolnostima drugačijim od Petra I, u kojem nije bilo više ratova na Balkanu, i gdje su Crnogorci u sukobima sa Osmanlijama, većinom, izvlačili ili deblji kraj. No, kada se gleda unutrašnja politika Petra II, na polju organizacije državne vlasti, on je bio jedan od najznačajnijih Petrovića. Vladika Petar II je posjedovao intelektualna i fizička svojstva, koja su imponovala i plijenila ljude. Bio je uvijek ljubazan, prirodan, dostojanstven, živio skromno i bio umjeren.¹¹³ Petar II je jedini napredak i lijek za crnogorsko društvo vidio u prosvjeti. Posljedino tome je od 1834. do 1842. bilo otvoreno šest škola. Štamparija je otvorena 1834. godine, u kojem značajno mjesto zauzimaju školske knjige za širenje osnovne pismenosti širom Crne Gore, kao što su *Srbski bukvar*, *Srbska gramatika* itd.¹¹⁴

¹¹¹ Danilo Radojević, „Epoha Svetog Petra i Njegoša“, u: *Matica crnogorska*, Podgorica, 2013., 542-545; Testamentom, koji je napisao kada se razbolio od tuberkuloze, u *Pranju*, 20. V/1. VI 1850. godine, za svoga nasljednika je odredio knjaz Danila sljedećim riječima: „Za nasljednika mojega ostavljam Danila, Stankova sina a mojega sinovca; njemu ostavljam vladi estvo, kako je od starine uzakonjeno u Crnu Goru“. D. Radojević, „Epoha Svetog Petra i Njegoša“, 545.

¹¹² J. Milićević, „Crna Gora od 1797-1851.“, u: Grupa autora, *Istorija srpskog naroda*, V-1, 1981., 202-203.

¹¹³ R. Jovanović, „O Njegošu kao vladaru i Crnoj Gori njegovog doba“, 27-28.

¹¹⁴ M. Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije (1790-1918)*, 342; Što se tiče školskih prilika i kulturne djelatnosti može se zaključiti da je, u poređenju sa vremenom vladavine vladike Petra I kada su prosvjetne prilike u Crnoj Gori stagnirale i bile iste onakve kakve su bile stoljećima ranije, za vrijeme vladavine vladike Rada u njemu izvjestan napredak. Generalno uzevši, u Njegoševu doba je, u određenoj mjeri, porasla zainteresovanost za knjigu. J. Milićević, „Crna Gora od 1797-1851.“, u: Grupa autora, *Istorija srpskog naroda*, V-1, 1981., 206-207.

3. DRUŠTVENO-POLITIČKE PRILIKE NA HERCEGOVA KO-CRNOGORSKOJ GRANICI OD SREDINE 19. STOLJEĆA DO 1875. GODINE

3.1. *Politika Crne Gore na granici sa Hercegovom i Sandžakom*

Do sredine 19. stoljeća se Crna Gora izgrađivala kao država, tako da su sredinom stoljeća sve više jačale snage zainteresovane za jačanje centralne vlasti crnogorskih plemena. Već u prvoj polovini 19. stoljeća kada je počeo proces oblikovanja organa državne vlasti i koji su u dobroj mjeri bili već oblikovani tada, usporeno je tekao i proces imovinske i društvene diferencijacije među crnogorskim plemenima. Centralna vlast u Crnoj Gori se tako dalje razvijala i jačala svoju ulogu, a samim tim je izrastala država u pravom smislu te riječi. Te državne organe trebalo je i dalje razvijati i jačati njihovu ulogu. U svemu tome je glavarski i plemenički sloj, posebno onaj iz vladajućeg kućstva Petrovića i Njegoša, odigrao najvažniju i ključnu ulogu u cijelom procesu. U tome procesu jedan dio glavara se značajno obogatio, a uloga trgovinskog kapitala kod crnogorskih plemena je postepeno rasla kroz period druge polovine 19. stoljeća. Međutim, u opštim evropskim i balkanskim društveno-ekonomskim okolnostima, Crna Gora je bila isuviše mala, teritorijalno gledajući, da bi mogla opstati, pa su stoga crnogorski vladari i knjaževi/kraljevi kroz cijelo 19. stoljeće, pa i početkom 20. stoljeća, vodili agresivnu vanjsku politiku proširivanja teritorije na susjedne oblasti.¹¹⁵ Prvobitnu teritoriju Crne Gore činile su četiri nahije: Katunska, Riječka, Crmnica i Lješanska. U njima je oko 1815. godine živjelo oko 3.200 domaćinstava sa približno 20.000 – 22.000 stanovnika. Kada se imaju u vidu ovi statistički podaci, Crnogorcima je nedostajalo i teritorije i stanovništva da bi imali državu u punom smislu te riječi. Taj mali teritorij je ionako bio goli krš, zbog čega su Crnogorci nastojali da dobiju što više obradive zemlje i izlazak na more što bi im dalo optimalne uslove da opstanu i naprave efikasniju državu. Svoje osvajanje težnje do 1878. godine Crnogorci su, uglavnom, usmjerili na teritorije koje su pripadale Bosanskom ejaletu/vilajetu.¹¹⁶

Što se tiče crnogorske teritorijalne politike, ona nije imala neke određene ili nacrtane granice koje su bile isključivo „crnogorske“, a kada su se proširivali na okolne oblasti

¹¹⁵ J. Jovanović, *Stvaranje crnogorske države i razvoj crnogorske nacionalnosti*, 239.

¹¹⁶ J. Jovanović, *Stvaranje crnogorske države i razvoj crnogorske nacionalnosti*, 240; Opširno o tome vidjeti u: Grupa autora, *Istorija Crne Gore*, Treća knjiga - Tom II ili Radoman Jovanović, „Crna Gora (1851-1878)“, u: Grupa autora, *Istorija srpskog naroda*, Peta knjiga, Tom I, Beograd, 1981., 425-427. i 427-446.

konstatovali su da „oslobađaju“ sunarodnike iste vjere – hrišćanske, dok je njihov odnos prema pripadnicima drugih konfesija bio neprijateljski – sa ciljem protjerivanja ili prevjeravanja na pravoslavlje.¹¹⁷ Crnogorska vladarska dinastija Petrovića i Njegoša uzela je Cetinjski manastir kao svojevrsan politički centar oko koga će se u budućnosti okupljati crnogorska i brdska plemena i graditi ideologija za „jedinstvo vjere i narodnosti“. U tome su im bune i ustanci¹¹⁸ protiv Osmanlija bile jedno od osnovnih i najefikasnijih sredstava. Veoma važnu ulogu u svemu tome je imao koncept stvaranja ideologije u Crnoj Gori, u kojoj su svjetovna i duhovna vlast nastupale, u suštini, u sadejstvu, što se također ogledalo i u izgradnji države i u izgradnji narodnosti, odnosno nacije. Svjetovna vlast u Crnoj Gori je uvijek imala veliku podršku u crnogorskoj/pravoslavnoj crkvi.¹¹⁹

3.2. Ustanci hrišćanskog stanovništva na hercegovačkom području i dešavanja na hercegovačko-crnogorskoj granici

Poslije smrti vladike Petra II Petrovića i Njegoša 1851. godine, uslijedio je važan period u crnogorskoj historiji, koji je obilježila težnja crnogorske države za modernizacijom državne organizacije i međunarodnim priznanjem nezavisnosti. Nasljednika Petra II, Danila Petrovića 18. jula 1852. godine ruski car je proglasio knjazom – ime je Crna Gora bila podignuta u rang Knjaževine. Prije toga je na novu godinu 1852. Danilo Petrović na Cetinju bio izabran za vladiku od strane 2.000 ljudi koji su došli na skupštinu. Petar Tomov mu je tom prilikom bio protivnik.¹²⁰

Time su bile spojene duhovna i svjetovna vlast u Crnoj Gori, a tim samim činom je vladika preuzeo funkciju i svjetovnog vladara. Nakon što je uklonio protivničku struju, predvođenu predsjednikom Senata Petrom Tomovim, knjaz Danilo je dodatno uvrstio svoj položaj u zemlji. Međutim, on nije bio zadovoljan postignutim rezultatima, jer je želio uvrstiti svoj apsolutni uticaj u državi, što je postigao tako što je postavljao svoje pristalice za državne

¹¹⁷ J. Jovanović, *Stvaranje crnogorske države i razvoj crnogorske nacionalnosti*, 241-244.

¹¹⁸ Grupa autora, *Bune i ustanci u Bosni i Hercegovini u XIX veku*, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1952., 46-47, 48-50, 50-55, 64-69, naredne stranice se odnose na razdoblje ustanka u Hercegovini od 1875. do 1878. godine, 70-95, 95-111.

¹¹⁹ J. Jovanović, *Stvaranje crnogorske države i razvoj crnogorske nacionalnosti*, 244; Branko Pavićević, *Stvaranje crnogorske države*, Beograd, 1955., 302-308.

¹²⁰ J. Jovanović, *Stvaranje crnogorske države i razvoj crnogorske nacionalnosti*, 240; Novak Ražnjatović, „Oslobodilačka borba Crne Gore i Berlinski kongres“, u: *Istorijski zapisi*, 3-4, 1998., 20; B. Pavićević, *Stvaranje crnogorske države*, 295-296; Danilo je bio žustar, mlad uvijek i željan uspjeha. Energije je imao na pretek. Svojim Crnogorcima je odmah prvih dana rekao, bez ubijanja, sljede u stvar: „Vidite kolišni sam mali, ali ako me ne uzaslušate, bi u vam veći od Lovčena“. Iako je u početku vladavine želio, po ruskim savjetima, ostati u miru sa Osmanlijama, njega je vrijeđao osmanski negatorski stav prema Crnoj Gori i njemu lično. V. Petrović, *Istorija srpskog naroda*, 474.

funkcionere i surovo ugušivao svaki otpor na koji je nailazio. Naročito surovo se obračunavao sa onima koji su bili za mir i kolaboraciju sa osmanskim vlastima.¹²¹ Danilove aktivnosti su posebno bile usmjerene i pojačane prema susjednoj Hercegovini, što je bila direktna njegova državna politika proširenja teritorija i „prisajedinjenja“ Hercegovine crnogorskoj teritoriji. Na drugoj strani, Osmanlije nisu ostajale bez odgovora na sve to, pa su počeli poduzimati energične mjere na suzbijanju jačanja crnogorskog uticaja u istočnoj Hercegovini i dalje u unutrašnjosti kajmakamluka. Dakle, Danilova politika se temeljila na srećivanju unutrašnjih prilika u Crnoj Gori, a na spoljno-političkom planu na daljem proširivanju crnogorske teritorije na štetu osmanskih susjeda. On je nastojao očuvati zakonitost i red u zemlji, čime bi se homogeniziralo jedinstvo crnogorskog naroda, zbog čega se vrlo oštro obračunavao sa svim neistomišljenicima, a pogotovo sa izdajnicima. Uspio je pokrenuti jedan širi pokret među hrišćanima koji su se nalazili neposredno oko Crne Gore, u okvirima osmanske države. U cilju njihovog „oslobođenja“, knjaz Danilo ih je pomagao svim raspoloživim sredstvima, bez obzira što je na unutrašnjem planu imao mnogo problema sa kojima se suočavao.¹²² Težak poraz Rusije u Krimskom ratu (1853-1856) je imao za posljedicu značajno smanjenje njihovog uticaja na Balkanu, a što se uveliko odrazilo na čitavoj problematici odnosa među balkanskim narodima, jer je Balkan, od tada, postao, mnogo više nego što je to bio slučaj ranije, poprište ukrštenih interesa velikih evropskih sila: Velike Britanije, Francuske i Austrije/Austro-Ugarske monarhije. Tako su balkanski narodi postali igračke u njihovim rukama i pijuni u njihovoj borbi oko prevlasti na Balkanskom poluotoku.¹²³

No, da bismo što bolje razumjeli ustanke hrišćanskog stanovništva na hercegovačkom području u drugoj polovini 19. stoljeća ne mogu se previdjeti i stalni razvoji u susjednoj Crnoj Gori odnosno na crnogorsko-hercegovačkom području koji su trajali već duži vremenski period. Među crnogorskim i brdskim plemenima stoljeća ima se nije osjećala, u jačanjem intenzitetu, osmanska vlast. To je bilo zbog toga, što su ta područja, sa plemenskim društvenim

¹²¹ Grupa autora, *Crna Gora*, 243-244; B. Pavićević, *Stvaranje crnogorske države*, 305-306; Tomica Nikolić, *Političke struje u Crnoj Gori i procesi stvaranja države u XIX vijeku*, Cetinje, 1958., 197-205.

¹²² S. Brković, *O postanku i razvitku crnogorske nacije*, 87; Vasa Ubrić, *Crna Gora knjaza Danila kaže da je „u Crnoj Gori još od vremena kneza Danila (1851-1860) stvorilo se jedno snažno revolucionarno središte, odakle dolaze poticaji za bune i ustanke u okolnim oblastima, a tome će slediti ratovi Crne Gore sa Turskom“*. Vasa Ubrić, *Istorija političke misli u Srbiji XIX veka*, Prosveta, Beograd, 1958., 248; S. Brković, *O postanku i razvitku crnogorske nacije*, 88; „Svoj narod knjaz Danilo naziva crnogorskim, a nazivaju ga tako i drugi.“ Savo Brković, *nas upućuje da je prethodnu konstataciju crpio iz: Dušan Vuksan, Istorijski zapisi, Glasnik Cetinjskog istorijskog društva*, knj. XVI, sv. 4, oktobar 1936., 194 i 203; U jednoj proklamaciji, preko kapetana, upućenoj narodu on kaže: „Žele i ja, da se i mi Crnogorci sad, al ikad pokažemo kao Grci i kao drugi narodi onako hrabro i junački, kao što su se naši stari djedovi i pradjedovi vazda viteški pokazivali i nama di nu slobodu doranili, kojom se mi danas pred svijetom ponosimo“. Isto, 200.

¹²³ S. Brković, *O postanku i razvitku crnogorske nacije*, 90.

ure enjem, ušla u sastav osmanske države i kao takva egzistirala unutar nje. Prije svega, da se zaključi da je razlog za takvo nešto bilo izrazito siromaštvo tog područja. Karakteristika tih oblasti i manjih gradova u njima je bila formalna osmanska vlast, što se ogledalo u ubiranju tributa.¹²⁴ Zbog svega toga je Osmansko carstvo, sve do u drugu polovinu 19. stoljeća, Crnu Goru gledalo kao svoju pokrajinu, tako da izgradnja Crne Gore kao države nije bila ni blizu završena u ovom periodu.¹²⁵

Svoje višnje stanje na hercegovačko-crnogorskoj granici ostavio je Prokopije okorilo, kojeg su osmanske vlasti preko mostarkog vladike poslale 1852. godine u pobunjenu oblast Pive i Drobnjaka. On u izvještaju iz tih oblasti detaljno izvještava na šta se to žale seoske vođe, a mi smo na ovom mjestu izdvojili jedan djelić od toga:

*„Mi smo odana raja. Sultanu dajemo sve što moramo: hara, porez i sve ostalo. Ali se žalimo zbog ubira a desetine koji nas maltretiraju svim mogu im opterećenjima. Nedavno su čak smislili da stave desetinu čak i na razboje žena. (...) Tako nas ucjenjuju da se to uopće ne da opisati. Ali mi se želimo obratiti predstavnicima sultana i oni moraju udovoljiti našim žalbama“.*¹²⁶

Kao što je već prethodno spomenuto, krajem 1851. godine Omer-paša Latas je završio svoju akciju i pohod protiv bosanskomuslimanskog begovata, međutim, to nije bilo sve od njega pa je započeo opširnu akciju razoružavanja među hrišćanskim stanovništvom. On je bio vrlo dobro upoznat sa tim da je stanovništvo Bosanskog ejaleta djelimično dobro naoružano. Zbog toga je tokom 1851-1852. provodio široke akcije razoružavanja, kako bi uvrstio mo

¹²⁴ H. Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina*, 384; U ranijem osmanskom periodu je crnogorska oblast (u početku označavana sandžakom) obuhvatala osam nahija. Početkom 18. stoljeća se cetinjski kadiluk ograničio samo na sljedeće četiri nahije stare Crne Gore: Katunska, Crmnika, Riječka i Lješanska. Branislav Đurić, *Turska vlast u Crnoj Gori u XVI i XVII vijeku*, Svjetlost, Sarajevo, 1953; Tokom 18. stoljeća je dinastija Petrovića-Njegoša, koja se uvrstila među u Crnoj Gori, počinjala izgrađivati relativnu autonomiju crnogorskih plemena, što je krajem 18. stoljeća uključilo i pojedina brdska plemena. Uporedo sa tim se i rezidencija vladike na Cetinju postepeno razvila u središte vlasti nad crnogorskim i brdskim plemenima. Cetinjske vladike su u svojim težnjama često mogli računati na podršku evropskih velesila, prije svega Rusije koja je kroz tu podršku pokrenula svoj uticaj na osmanske oblasti Balkana. Još iz 1715. godine datira prva ruska finansijska podrška cetinjskim vladikama. Od kraja 18. stoljeća se kod tih finansijskih transfera radilo o godišnjim uplatama u iznosu otprilike 1000 zlatnih dukata. Takav prislan odnos Rusije se, uprkos povremenim prekidima, nastavio i tokom 19. stoljeća. Te su ruske uplate novca umnogome doprinijele da se uopšte mogla formirati crnogorska država. H. Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina*, 384.

¹²⁵ H. Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina*, 384-385.

¹²⁶ H. Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina*, 393-394; Vidi o tome u: P. Okorilo, *Ljetopis Hercegovine 1831-1857.*, 67; Detaljnije o ustancima u Hercegovini 1852-1862. vidi u: Dušan Beri, *Ustanak u Hercegovini 1852-1862.*, Beograd - Novi Sad, 1994., 5-190, 191-230. Ova knjiga je rezultat Beri-jevih studioznih istraživanja o ovoj temi za njegov obimni doktorski rad koji je napisan na oko 1000 stranica.

budu ih predstavnika nove uprave tanzimata. Razoručavanje je upravo izazvalo ustani ki rat na isto nohercegova ko-crnogorskom podru ju i granici koji je nakon toga trajao godinama.¹²⁷

U Omer-pašinoj strategiji je specifi no isto nohercegova ko stanovništvo imalo poseban zna aj. On je znao da je to stanovništvo bilo potencijalni saveznik Crne Gore i knjaza Danila, što bi bilo od velike koristi za crnogorsku državu. U planiranom ratnom pohodu Omer-paše ono je predstavljalo još jednu zna ajnu opasnost. Iznena uju e za osmanske vlasti, akcija razoručavanja od ljeta 1851. godine u Bosanskom ejaletu je tekla veoma uspješno. Tome je zna ajno doprinijela obavijest osmanskih vlasti da je to samo privremena akcija, i da e oružje, nakon svega, biti vra eno. Ono nije kupljeno bez davanja kapare, a istovremeno je obe ano poboljšanje pravnog statusa šireg, hriš anskog stanovništva. Me utim, ni ova akcija nije prošla bez prijetnji i ultimatumata, što se ogledalo u ve isprobanom sredstvu uzimanja seoskih knezova ili popova kada bi se pojavio otpor protiv sli nih akcija osmanskih vlasti. U cilju bržeg djelovanja i razoručavanja, bila je prisutna i velika osmanska nizamska vojska u regiji.¹²⁸

Takva akcija razoručavanja isto nohercegova kog hriš anskog stanovništva prema Crnoj Gori se ponovila naredne 1852. godine u prolje e. Osmanskim vlastima je bilo poznato da je nedavno na ovom specifi nom pograni nom podru ju bio prisutan gerilski rat, koji je zna ajno uzdrmao javni red i situacija je bila konstantno napeta. Ovaj put, sve je po elo u hercegova kom seoskom miljeu, u selu Zubci kod Trebinja. Prilikom predavanja oružja u selu, došlo je do odbijanja tog ina i prijetnji da e pružiti otpor osmanskim vlastima u daljem razoručavanju stanovništva.¹²⁹

¹²⁷ H. Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina*, 394. Specifi no za ovu regiju, isto no od Trebinja prema granici sa Crnom Gorom, jeste to da je bila pretežno naseljena hriš anskim stanovništvom. Jedini izuzetak su bili Korjeni i sa muslimanskom ve inom. Sutorina, Ljubomir i Zupci su bili gotovo isklju ivo hriš anski. Dalje na istok prema Crnoj Gori te oblasti se nastavljaju na Grahovo, o kome smo ve u prethodnom dijelu teksta konstatovali da je to fakti ki bila crnogorska teritorija, jer se narod otu io od osmanske vlasti i imao svoju plemensku autonomiju. Vojislav Bogi evi , „Po etak ustanka Luke Vukalovi a“, u: *Godišnjak istori kog društva BiH*, IV, Sarajevo, 1952., 206.

¹²⁸ H. Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina*, 394-395.

¹²⁹ O tome nam se sa uvalo par verzija, a mi emo ovdje prenijeti onu predstojnika manastira Duži, Ni ifora Du i a: „*Jovo Spaji je imao najljepši džeferdar (raskošno oki eno starinsko oružje) na cijelom podru ju Zubaca. To su znali i trebinjski Turci tako da ga nije mogao ni sakriti. Oružje koje su muškarci iz Zubaca donijeli je po bratstvima bilo poredano oko crkve. Spaji ev džeferdar se isticao najviše od svih. Dok su se age sva ale sa Zub anima i ovima prebacivale kako nisu donijeli sve oružje, Spaji ev aga Dizdarevi je njegov džeferdar sklonio u stranu kako bi ga zadržao za sebe. To je hrabri Jovo Spaji primijetio i to ga je zaboljelo. Odjednom je sko io, uzeo svoj džeferdar ponovo u ruke i povikao: Ko ho e da ide sa mnom neka po e sa mnom! Dok mi je glava na ramenima ne dam svoj džeferdar! Tada su svi ostali Zub ani požurili ponovo uzeti svoje oružje i s njim otišli ku i*“. H. Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina*, 395-396; Arhimandrit Ni ifor Du i , “Pleme Zupci i vojvoda Luka Vukalovi ”, u Beogradu, 1897. godine (pristupljeno 9.2.2020., <https://trebinjekrozistoriju.wordpress.com/2018/12/11/%d0%bf%d0%bb%d0%b5%d0%bc%d0%b5%d0%b7%d1%83%d0%bf%d1%86%d0%b8-%d0%b8-%d0%b2%d0%be%d1%98%d0%b2%d0%be%d0%b4%d0%b0-%d0%bb%d1%83%d0%ba%d0%b0%d0%b2%d1%83%d0%ba%d0%b0%d0%bb%d0%be%d0%b2%d0%b8%d>

Zbog ovakvog ponašanja, vrlo brzo se otkrila reakcija u vidu skorašnjeg ulaska osmanske vojske kako bi izvršila, nasilnim putem, kupljenje oružja u istohercegovačkim oblastima. U takvim okolnostima, pojavila se osoba koju će historija zapamtiti kao predvodioca seljačkih ustanaka na hercegovačkom području od 1852. do 1862. godine. Njegovo ime je bilo Luka Vukalovići. Tada je imao oko tridesetak godina. Kao sin nekadašnjeg seoskog kneza uspio se nametnuti kao vođa u ustaničkim selima. Međutim, on nije živio duži vremenski period na selu, jer je boravio već nekoliko godina u Herceg Novom na primorju u okvirima Habsburške monarhije, gdje je držao puškarsku radnju. Određeni vremenski period je proveo i u Trebinju, gdje je i izučio puškarski zanat. Postojale su i glasine među običnim narodom da je L. Vukalovići bio, pored zantlijskog zanimanja, i noćni, drumski razbojnik.¹³⁰ Ovaj ustanak će potrajati, sa određenim prekidima sukobljavanja, punih deset godina. Iako će se ustanak odigrati na ograničenom području, ovaj ustanak L. Vukalovića je imao šire historijske posljedice i veći značaj nego što je geografski i historijski okvir to omogućavao.¹³¹

Tada na scenu stupa Luka Vukalovići, koji započinje da uvodi red u do tada uspaničenom stanovništvu, što radi konkretnim pozicioniranjem i naoružavanjem ista. Prvobitno se organizovala odbrana u selima Zubaca, a zatim i u ostalim selima gdje su se seoske vođe podredile spontanom ustanku Luke Vukalovića. Kao što se može i vidjeti, mahom su to

[19%9b-1897/](#)). N. Dučić ovaj tekst posvećen plemenu Zupci i Luki Vukalovići u započinje na sljedeći način: "Zupci su srpsko junačko pleme u Trebinjskom Okrugu izmeću Trebinja, Korjenica, Krivošija i Konavla; to je visoravan pod imenom Zubačko polje, nad morskou površinou, od 6 do 700 klm; a gdje je najšire od 2 do 3 klm. Okruženo kamenijem, goliem brdima, a od južne strane visokou planinou – Bijelou Gorou – sa stoljetnijem borjem, jelama, bukvama i milikama, odvajaju i Zupce od Krivošija, koje su u politici koj zajednici s Bokom."

¹³⁰ Vladimir Petrović, *Luka Vukalovići i hercegovački ustanci od 1852-1862. godine*, Posebna izdanja SKA, knj. 45., Društveni i istorijski spisi, knj. 17., SKA, Beograd, 1923., 7-10; Do tematskog istraživanja Vladimira Petrovića iz 1923. godine, Hercegovački ustanci od 1852-1862. godine nisu bili sistematski i detaljno izučavani. Iako su postojali određeni prilozi toj problematici, kao i članci posvećeni centralnoj ličnosti tih ustanaka, Luki Vukaloviću, oni nisu bili nikakva studija, već obični prikazi ili memoarska prisjećanja. Tako je V. Petrović, na osnovu arhivske građe koju je uspio prikupiti i kazivanja pojedinih još živih savremenika tih događaja (serdar kruševački, Tomo Tomašević), pružio širem i naučnom čitateljstvu „prvi cjelokupni pregled hercegovačkih ustanaka u sredini XIX veka, objašnjavajući i njihove pokretne momente i obim i značaj posledica“. Vladimir Petrović, *Luka Vukalovići i hercegovački ustanci od 1852-1862. godine*, 5-6; Jovan Nakićenović, *Luka Vukalovići, hercegovački veliki vojvoda*, Herceg Novi, 1874., 162-164. ili J. Nakićenović, *Luka Vukalovići, hercegovački veliki vojvoda*, Svjetlost, Sarajevo. Štamparija Trebinje, Trebinje, 1970; H. Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina*, 396.

¹³¹ Milorad Ekmečić, „Srpski narod u Turskoj od sredine XIX veka do 1878.“, u: Grupa autora, *Istorija srpskog naroda*, V-1, Beograd, 1981., 475; O Luki Vukaloviću u je najraniji historičar ustanka 1852-1862. godine Jovan Nakićenović kazao sljedeće: „Što je dušau ovje vrijeme onako sjajno održati. A da je Bog dao već sloge i ljubavi me u rođenou braćom. Luka je bio kadar i izvesti djelo od kraja – potpunog narodnog oslobođenja. Ali što nije mogla turska sila, to je uradila: bratska nesloga, paklena zavist, tašta sujeta, podlost i niskost, što je Luki i glave došlo.“ J. Nakićenović, *Luka Vukalovići, hercegovački veliki vojvoda*, 159.

bile društvene zajednice isto nohercegova kog stanovništva u blizini hercegova ko-crnogorske granice, naseljeno isključivo hrišćanskim, odnosno pravoslavnim stanovništvom.¹³²

Međutim, pozadina ovoga ustanka je dosta kompleksnija od svega što je dosad bilo navedeno kao uzrok istom. Siromaštvo ovog područja je bilo veći poslovično. Uskoci napadi iz Crne Gore su bili pojačani tokom razoružavanja hrišćanskog stanovništva, a izvođeni su na muslimanska mjesta, kao i na pravoslavna sela koja su saradivala sa osmanskim vlastima. Na primjer, u maju 1852. godine je izvršen jedan takav pljačkaški pohod sa katastrofalnim posljedicama – ukradeno je skoro 1.000 ovaca i 90 konja. Lokalno pravoslavno stanovništvo je opravdavalo ove napade na pravoslavna sela lojalna osmanskim vlastima kao kaznene ekspedicije.¹³³ Na drugoj strani je knjaz Danilo ovakvu situaciju na granici shvatio kao moguć i poraz njegove vanjske politike i moguć i upad osmanske vojske na crnogorske teritorije. Stoga je crnogorski knjaz pružio svesrdnu podršku i ustanka Luki Vukaloviću i njegovim hercegovačkim ustanicima. Obećana im je sa Cetinja značajna pomoć u oružju, iz čega se moglo direktno vidjeti koliki je strateški značaj knjaz Danilo pridavao ustanku u hercegova ko-crnogorskim granicama i oblastima.¹³⁴

Vrlo dobro je procijenio situaciju na granici, na drugoj strani, i Omer-paša Latas, pa je shodno tome munjevito reagovao. On je ovaj ustanak shvatio vrlo ozbiljno i znao je da jedino ratom protiv Crne Gore i knjaza Danila može u korijenu riješiti stalne probleme na hercegova ko-crnogorskoj granici. U tom cilju je vrlo brzo uspio prebaciti dva bataljona osmanske vojske na granicu, a druga dva u Trebinje i njegovu okolinu. Značajniji kontingenti vojske su stigli na ova područja u zimu 1852. godine. Iste 1852. godine, u decembru, je bio objavljen rat protiv Crne Gore.¹³⁵ U tom otkrivanju lokalno hrišćansko stanovništvo je pošlo

¹³² H. Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina*, 396; Vojislav Bogićević, „Početak ustanka Luke Vukalovića“, u: *Godišnjak istori kog društva BiH*, IV, Sarajevo, 1952., 206.

¹³³ V. Bogićević, „Početak ustanka Luke Vukalovića“, 216-217.

¹³⁴ H. Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina*, 397; Doduš, ne može se reći da prije ovoga saveza i saradnje nije bilo sličnih odnosa. To se ogledalo dugo vremena u krvnim osvetama između u pograničnim crnogorskih i hercegovačkih zajednica. S dolaskom na vlast knjaza Danila, takav trend se prekinuo na inicijativu i iz Zubaca, čime su dobili punu podršku knjaza Danila. Do toga vremena, tj. do izmirenja između u dvije strane, prema Nišforu Dučiću, „bilo je isto krvljenje između u Hercegovaca i Crnogoraca i to ne kao između u Turaka i Crnogoraca nego radi za osvete i osvete“. D. Berić, *Ustanak u Hercegovini 1852-1862.*, 208, fusnota 73. O tome više vidjeti u fusnotama kod D. Berića, *Ustanak u Hercegovini 1852-1862.*, 208; Neposredno prije toga dogovora, na sastanku narodnih glavarana Banjana, Rudinjana, Korita, Gacka i Nevesinja, koji je održan 24. aprila 1852. godine u Grahovu, donesena je odluka da se ide na Cetinje i da se traži knjazova podrška i uputstva za dalja djelovanja. V. Bogićević, „Početak ustanka Luke Vukalovića“, 213.

¹³⁵ Muvekkit, *Povijest Bosne ili Tarih-i Bosna*, 1058., ili npr. Branko Pavićević, *Stvaranje crnogorske države*, Beograd, 1955., 317-318.

tražiti pomoć od Austrije, tako da su knezovi Kruševici i Zubaca „sa svijem svojim glavarima i serbljima svijem“, tako da se obratili dalmatinskim vlastima za pomoć.¹³⁶

Neposredan povod da Omer-paša krene na Crnu Goru i objavi rat Crnogorcima bio je napad Crnogoraca na osmansku tvrđavu Žabljak na Skadarskom jezeru 23/24. novembar 1852. godine koju su istom prilikom i zauzeli.¹³⁷ Rat je u crnogorskom narodu ostao poznat kao „prva Omer-pašina vojna“.¹³⁸ Prva ratna djelovanja su počela u decembru 1852. godine, a Osmanlije su dejstvovali iz tri pravca: od Podgorice, Nikšića i iz područja Trebinja. Strateški su Osmanlije željeli da se spoje u rejonu Spuža, a zatim da krenu na Cetinje, u konačnici, zauzmu Cetinje.¹³⁹ Osmanska vojska je brojala 25.000 vojnika, većinom dobro opremljenih, dok je sa druge strane Crnogoraca bilo 9.000 vojnika, naoružanih zastarjelim puškama kremenjača, a sa slabom logistikom podrškom.¹⁴⁰ Ovaj rat je za Crnogorce predstavljao pravu katastrofu, međutim, i ovaj put su energično intervenisale Austrija i carska Rusija, te su stoga Osmanlije bili prinuđeni da zaustave daljnje ratne operacije u Crnoj Gori. Velike evropske sile, Austrija i Rusija su tako prinudili Osmanlije da krajem februara 1853. godine potpuno napuštati ratom opustošena područja Crne Gore.¹⁴¹

Ovaj osmansko-crnogorski rat 1852-1853. godine je trajao dva mjeseca i pokazao je da je Crna Gora prelagan zalogaj za Osmansko carstvo bez stranog uticaja i strane intervencije. Ovaj rat je isto tako pokazao da Crnogorci nemaju efikasnu vojnu organizaciju, da su skloni dezerterstvu, da nemaju izgrađenu vojnu disciplinu i slično. Zbog svega toga je knez

¹³⁶ V. Bogićević, „Početak ustanka Luke Vukalovića“, 214.

¹³⁷ J. Jovanović, *Stvaranje crnogorske države i razvoj crnogorske nacionalnosti*, 244-245.

¹³⁸ Grupa autora, *Crna Gora*, 251; J. Jovanović, *Stvaranje crnogorske države i razvoj crnogorske nacionalnosti*, 245-253.

¹³⁹ Grupa autora, *Crna Gora*, 251; J. Jovanović, *Stvaranje crnogorske države i razvoj crnogorske nacionalnosti*, 245-246.

¹⁴⁰ Radoman Jovanović, „Crna Gora (1851-1878)“, u: Grupa autora, *Istorija srpskog naroda*, V-1, 428.

¹⁴¹ Grupa autora, *Crna Gora*, 251; J. Jovanović, *Stvaranje crnogorske države i razvoj crnogorske nacionalnosti*, 253-254; O nastojanjima kneza Danila i ratovanju s Osmanlijama 1852. i 1853. godine detaljno vidi u: V. Petrović, *Luka Vukalović i hercegova i ustanci od 1852-1862. godine*, Beograd, 1923., 10-28; Tako je, jednom prilikom, u toku ovog rata, na početku 1853. godine, grahovski knez Jakov otišao u Dragalj i ponudio da se „čitava njegova vojvodina“ stavi pod austrijsku vlast, što je u martu iste godine ponovila delegacija Grahovaljana u Kotoru pred dalmatinskim namjesnikom. Milorad Ekmečić, „Mit o revoluciji i austrijska politika prema Bosni, Hercegovini i Crnoj Gori za vrijeme Krimskog rata 1853-1856.“, u: *Godišnjak istoriskog društva BiH*, God. XIII, Sarajevo, 1962., 113-114; Odnosi između Beča i Carigrada su bili veoma zategnuti u ovo vrijeme. Razlog tome je bio Portin prvobitni primanje maršarskih emigranata sa Lajošem Košutom na čelu, a potom i njihovo puštanje na slobodu. Ovo je bio direktan razlog zamjeranja Austrije Porti, koja je nastojala 1851. i 1852. godine što više Osmansko carstvo diskreditovati pred Evropom. Kao posebnog izaslanika u Carigrad je uputila generala Kristijana Lajningena, koji je tamo 31. januara 1853. godine predao Osmanskom carstvu ultimatum o hitnom obustavljanju neprijateljstva protiv Crne Gore. Rusija je u ovim zahtjevima podržala Austriju. V. Petrović, *Istorija srpskog naroda*, 475; Općenito je ova misija grofa Lajningena bila vezana za nezadovoljstvo Austrije osmanskom politikom u Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori pred izbijanje Krimskog rata. Galib Šljivo, „Lajningenova misija u Carigradu 1853. godine“, u: *Istorijski zapisi*, God. XXIX, knj. XXXIII, 2., Titograd/Podgorica, 1976., 187-226.

Danilo, nakon rata, poduzeo drastične mjere kako bi reorganizovao crnogorsku vojsku, a jedna od prvih mjera, još u toku rata, je bilo uvođenje smrtnih kazni za dezerterstvo.¹⁴² Nakon toga je izvršio popis svih vojnih obveznika i ratnog materijala, a zatim pojačao mjere za osiguranje discipline i osiguranje borbene spremnosti. Formirao je također svoju gardu, tzv. knjaževu gardu. To je bila posebna jedinica od 1.000 vojnika, podijeljena na deset „stotina“. Od tog perioda vojska počinje da igra značajnu ulogu u osiguranju knjaževine apsolutističke vlasti u Crnoj Gori.¹⁴³

Te zime 1852-1853. pokazala se nadmoć osmanske vojske, koja bi, da se velike evropske sile nisu umiješale, vjerovatno do kraja potukla crnogorske trupe. Takav se utisak stvarao tokom rata, već u njegovoj prvoj fazi. Međutim, evropske velesile nisu željele da izgube za njih vrlo važnu Knjaževinu Crnu Goru. Na taj način je ovaj ratni pohod protiv Crne Gore naprosto prekinut pred sami katastrofalni poraz Crne Gore. Omer-paša Latas je ubrzo nakon toga odstranjen iz Bosanskog ejaleta, što je samo pokazivalo koliki je zapravo diplomatski pritisak trpio sultan Abdulmedžid I, tako da je on morao popustiti u oba zahtjeva.¹⁴⁴

U cijeloj toj ratnoj atmosferi izrasta zvijezda malog zuba kog starješine Luke Vukalovića. Po prirodi je bio inteligentan i uporan, što je nadomještalo njegovu nepismenost. U prve dvije godine ustanka, 1852-1853., dakle u vrijeme osmansko-crnogorskog rata, on je ostao u pozadini događaja, tako da tek poslije 1856. godine, započeti njegovo kormilarenje ustankom u istočnoj Hercegovini. Njegova uloga ima izuzetnu ulogu u ovom hercegovačkom ustanku, jer ni prije ni poslije njega nijedno lice nije uspijevalo da ostvari uticaj i na narod i na događaje kako je to njemu uspjelo za kratko vrijeme dok je bio na čelu ustanka. On je bio pokretač koji je ovom isprekidanom ratovanju od 1852. do 1862. godine davao smisao jedinstvenosti i kontinuiteta, iako se nije radilo o jednom kontinuiranom ustanku, nego lancu od nekoliko slabo povezanih ustanaka u navedenom periodu.¹⁴⁵

U toku ovoga rata, na Crnu Goru je bila upućena velika osmanska vojska, koja se nakon iznenadnog prekida ratnih dejstava, morala zaustaviti i povući na osmanski teritorij.

¹⁴² Grupa autora, *Crna Gora*, 251; J. Jovanović, *Stvaranje crnogorske države i razvoj crnogorske nacionalnosti*, 254-256.

¹⁴³ Grupa autora, *Crna Gora*, 251; J. Jovanović, *Stvaranje crnogorske države i razvoj crnogorske nacionalnosti*, 256.

¹⁴⁴ H. Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina*, 398; Opširnije o tome vidi i uporedi u: M. Ekmečić, „Mit o revoluciji i austrijska politika prema Bosni, Hercegovini i Crnoj Gori za vrijeme Krimskog rata 1853-1856.“, u: *Godišnjak istoriskog društva BiH*, God. XIII, Sarajevo, 1962., 103; B. Pavićević, *Stvaranje crnogorske države*, 317-322.

¹⁴⁵ Milorad Ekmečić, „Srpski narod u Turskoj od sredine XIX veka do 1878.“, u: *Istorija srpskog naroda*, V-1, 476-477.

Me utim, za ono stanovništvo koje je živjelo u pograničnim područjima, tj. u selima isto nohercegovačkih oblasti, postrojavanje i proboj osmanske vojske protiv Crne Gore imalo je višestruke posljedice za njih. Osim što su ih opteretili smještanjem brojnih osmanskih trupa, bili su podvrgnuti i strogoj rekviriranju transportnih životinja. Tom prilikom, na primjer, u Banjanima su osmanske trupe tražile odgovorne za ustaničke aktivnosti i zločine nad muslimanima u okolnim mjestima.¹⁴⁶

Divlje rekvizicije su izazvale gnjev hrišćanskog stanovništva, a na žalbe seoskih knezova je zaduženo osmansko vojno osoblje isto reagovalo na vrlo grub način. Da bi oblast u pozadini borbene fronte odražali u mirnim odnosima, čak su neke seoske knezove isto nohercegovačkih oblasti zatvarali u zatvore Mostara i vezali lancima.¹⁴⁷ Nakon što su se internirani seoski glavari nakon prekida osmanskog ratnog pohoda ponovo vratili u svoja sela, jedan dio njih se obratio crnogorskom knjaz Danilu. Bili su ubijeni da bi im oni pomogli, te su mu pisali duga pisma.¹⁴⁸

Nakon povlačenja osmanske vojske i teških mjeseci rekvizicija, uslijedio je kratak mirnodopski period u isto nohercegovačkim oblastima. Zapravo, takve se bile težnje osmanskih vlasti, da umire hrišćansko stanovništvo.¹⁴⁹ I dalje nije bio uspostavljen mir na ustaničkom području, pogotovo su bili prisutni napadi koje su vršile osmanske vlasti odnosno muslimanske „pomorne trupe“. Sa druge strane, nastavljeni su i isti pljačkaški pohodi uskočkih

¹⁴⁶ V. Petrović, Luka Vukalovići i hercegovački ustanci od 1852-1862. godine, 23-24. „Krv je bilo mnogo po isto noj Hercegovini. Vuk Popović piše Karadžiću u 11. decembra 1852. godine, da i na ovoj strani kroz Hercegovinu uđaju Crnogorci, svaki dan što pregone pljenove, i po pune torbe glava turskijeh prenose preko Risna i Kotora na Cetinje. Ali kada turska sila pritište, otpor počinje da popušta. Pop Bogdan Zimonjić bi uhvaćen u Gacku i sproveden u mostarsku kulu. Banjani se potpuno pokoriše; oni vuku na mjesto volova topove na kola i nose vodu, kolju svoju stoku i ostalo sve davaju i prinose u vojsku. Vladika Josif, sigurno po traženju turskih vlasti, uputio je 6. decembra poslanicu u pobunjene Drobunjake, da se smire i traže carsku milost, pa da odmah pošalju svoje poslanike u Mostar.“

¹⁴⁷ O tome uporediti npr. u: V. Bogićević, „Početak ustanka Luke Vukalovića“, 205-223., odnosno Dušan Vuksan, Knjaz Danilo Petrović Njegoš i njegovo doba, Narodna knjiga, Cetinje, 1951., 66.

¹⁴⁸ O svemu tome, dakle o bezobzirno provedenim rekvizicijama, interniranju seoskih vođa i pustoši u isto nohercegovačkim selima nakon rata, pisali su knjaz Danilu, na sljedeći način: „Kada je turska vojska prošla kroz naša sela i kada je ovdje taborovala paše su ka sebi pozvale knezove i vođe. Kada su ovi onda došli k njima oni su poglavare Banjana prvo natjerali da plate 400 talira za volove koje su neke bande i vojska otjerali Turcima, sa imeniti mi niti Banjani nemamo nikakve veze. Onda su naredili da se obezbijede svi konji za predstojeće transporte i volovi za vučenje topova. Morali smo osigurati i ovce i koze podijeljeno po svakom selu. (...) I nakon što smo sve to dali i uz to još i mast, sir, kajmak i žito, svezali su nas sve kao pse i odvukli nas na put za Trebinje. (...) Kada smo se približili Trebinju i veliko i malo nas je susrelo iz grada i napalo nas, neki batinama, neki kamanjem a neki kundacima. Otuda su nas odvukli na put prema Mostaru. Kada smo stigli tamo, zatvorili su nas u zatvorsku rupu koja nije bila duža od deset aršina/7, 5 metara i bila je još uža a nas je bilo 75 ljudi. Na kraju ponovo nazad u našim selima i kućama smo našli sve opustošeno, konji su bili otjerani, stoka i sitna stoka poklana, žito, mast, sir i kajmak odnešeni i sve to a da ništa nije bilo plaćeno niti šteta nadoknadena. I vrh svega je bio da se sve moguće od toga ponovo našlo u turskim selima u okolini i kod naših aga“. Obren Blagojević, Piva. Priroda, istorija, etnografija, revolucija, Beograd, 1971., 628.

¹⁴⁹ V. Bogićević, „Početak ustanka Luke Vukalovića“, 205-208.

i hajdukih eta u graničnoj oblasti. Naredna 1853. godina je obilježena kišama i sušom u ljeto, dok je 1854. godina bila obilježena gladošću. Pojavilo se na ulicama veoma rašireno prosjanstvo, što je obilježilo gradsku sliku Mostara.¹⁵⁰ Hajdučka aktivnost nikada nije jenjavala u ovom području, ali se od ovih godina naročito intenzivirala, što se povezuje i sa aktivnim nastavkom ustanka i djelovanja Luke Vukalovića na istočnohercegovačkom području.¹⁵¹

Osmanlije su posebno strahovale nakon 1853. godine, nakon što je počeo Krimski rat, da će Crna Gora napasti, po narednji Rusije, osmanske teritorije, što je bilo sasvim nerealno zbog slabog stanja u kojem se crnogorska država tada nalazila. Zbog toga su, kao i zbog nastavljenog hajdučkog djelovanja, osmanske vlasti dale sagraditi par dodatnih tvrđava u istočnoj Hercegovini na granici sa Crnom Gorom. Tako da je tokom Krimskog rata (1853-1856), uz dodatnu austrijsku intervenciju, vanjska politika knjaza Danila bila obustavljena.¹⁵² Zaključenjem Pariskog mira 1856. godine završen je Krimski rat, poslije čega je u Osmanskom carstvu bio objavljen Hattihumajun, u kojem je još jednom sasvim izričito objavljena jednakost muslimanskog i nemuslimanskog stanovništva pred zakonom. Nakon toga je u Hercegovini i na granici trebalo doći do faze opuštanja. Međutim, iznenada je tokom 1857. godine u istočnohercegovačkom području ponovo došlo do masovnog ustaničkog pokreta. Područje koje

¹⁵⁰ Austrijski vicekonzuli iz Mostara su slali izvještaje u proljeće 1854. godine, koji su obilježeni teškim socijalnim uslovima koji su tada bili prisutni na granici i u istočnohercegovačkom području. H. Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina*, 399.

¹⁵¹ H. Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina*, 400.

¹⁵² H. Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina*, 400; Opširnije i detaljnije o svim dešavanjima na ovom području u periodu od 1853. do 1856. godine, vidi u: M. Ekmečić, „Mit o revoluciji i austrijska politika prema Bosni, Hercegovini i Crnoj Gori za vrijeme Krimskog rata 1853-1856.“, 95-116; Između ostalog, knjaz Danilo je u tom periodu bio zauzet srećivanjem prilika na unutrašnjem planu Crne Gore. On je državnim reformama dodatno učvrstio položaj centralne javne vlasti prema plemenskom separatizmu, čime je osigurao apsolutistički karakter vlasti. Prema svakom otporu takvim izmjenama odnosio se krajnje surovo. Takvi otpori su se javili, na primjer, u Bjelopavlju 1854. godine i dva puta u plemenu Kuči (1855. i 1856. godine). Na njih je poslao kaznene ekspedicije koje su u krvi ugušile otpor. D. Vuksan, „Knjaz Danilo I, četvrta godina vladave“, u: *Istorijski zapisi*, 16, Cetinje, 1936., 333-334; Vrlo je uputan za ovaj period doprinos G. Šljive o crnogorsko-hercegovačkim odnosima. Vidi: Galib Šljivo, „Utjecaj barona Mamule na crnogorsko-hercegovačke odnose u toku Krimskog rata“, u: *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine. Ekmečićev zbornik*, Godina XXXIX, Sarajevo, 1988., 95-102. „Prilike na crnogorsko-hercegovačkoj granici su se povremeno smirivale, ali ipak, s vremenom na vrijeme, nisu prestajale, pa su u maju 1854. godine prispjeli odredi osmanske vojske u Klobuk, Gacko i Banjane. Međutim, to nisu bili veći vojni odredi; procjenjivalo se da je pristiglo jedva šest stotina vojnika. No, i ova malobrojna vojska utjecala je na to da su se sa hercegovačke teritorije povukle u Crnu Goru crnogorske jedinice koje su tamarale uz granicu. Smirila se i osmanska raja, pošto je izgubila oslonac u crnogorskoj vojnoj pomoći.“ G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina u XIX stoljeću u spisima stranih izvještaja*, Tešanj, 2008., 370; U vezi odnosa na hercegovačko-crnogorskoj granici u toku Krimskog rata mnogo govori uticaj grofa Mamule, koji je jednom prilikom predložio mostarskom paši da sa granice udalji osmansku vojsku, u čemu ga je ovaj poslušao. Nakon toga su uslijedili i osmanski podanici iz Hercegovine. Posljedni no tome, opala je trgovina, posebno promet sitne stoke, što je naročito pogodilo dubrovačku trgovinu ku komoru. Iako je Mamula u neku ruku bio kriv za narušavanje mirnih odnosa na hercegovačko-crnogorskoj granici u datom razdoblju, on je ipak isti sukob dao pacificirati, na opšte zadovoljstvo knjaza Danila i hercegovačkog mutesarifa. G. Šljivo, „Utjecaj barona Mamule na crnogorsko-hercegovačke odnose u toku Krimskog rata“, u: G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina u XIX stoljeću*, 380-381.

se podiglo na ustanak je identično sa prethodnim područjem ustaničkog djelovanja. Dakle, to je bila oblast Trebinja i okolnih sela, koja su bila u potpuno anarhičnom stanju nekoliko mjeseci. Vrlo je moguće da je Luka Vukalović dobio odobrenje sa Cetinja da započne djelovanje sa svojim ljudima na istom području.¹⁵³ Vukalović je u tom periodu bio okarakterisan kao herojski lik među mladim hrišćanskim seljacima, jer je mnogo puta uspio izbjeći hapšenje od strane osmanskih vlasti.¹⁵⁴

Osmanske vlasti su vrlo dobro poznavale uzroke problema u istočnoj Hercegovini, što je bilo vezano za crnogorske teritorijalne pretenzije u Bosanskom ejaletu, konkretno Hercegovačkom sandžaku. Osmanske vlasti u Bosanskom ejaletu su pokušavale da riješe te probleme sa crnogorskim knjazom u toku nemira krajem 50-ih i početkom 60-ih. Konkretno, portin komesar Kemal-efendija je poslao pismo knjazu Danilu, u kojem ga poziva na kompromis.¹⁵⁵ Direktna participacija Crne Gore u nemirima u Hercegovini je bila vrlo otkrivena, pa su i Britanci, tj. britanski konzularni predstavnici, na svoj način, tumačili ta dešavanja na granici.¹⁵⁶ Njihov pogled na sve to je bio da su na nemirno stanje, pored nesposobnosti osmanske uprave i znatnih vanjskih uticaja, značajno uticali lični interesi pobunjeničkih vođa. Zapravo, najbolji primjer toga je, prema konzulu Holmesu, bio Luka Vukalović.¹⁵⁷ Za rješenje

¹⁵³ Vukalović, *Luka Vukalović i hercegovački ustanici od 1852-1862. godine*, 29-44; D. Beri, *Ustanak u Hercegovini 1852-1862.*, Novi Sad, 1994., 351, 365-367; U prilog tome ide i činjenica da je knjaz Danilo, u uslovima poraza tradicionalnog zaštitnika Rusije u Krimskom ratu, poduzeo akciju za međunarodno priznanje svoje političke nezavisnosti na drugoj strani Evrope – u Francuskoj. Knjaz Danilo se nadao da će ona diplomatskim putem ostvariti crnogorske zahtjeve, radi čega je putovao u Pariz 1857. godine. Time je došlo do sukoba između dvije velike sile oko uticaja u Crnoj Gori, što se potrajalo desetak godina. D. Vujović, *Crna Gora i Francuska 1860-1914.*, Cetinje, 1971., 17-23; B. Pavićević, „Plan knjaza Danila za regulisanje odnosa sa Portom 1856. godine“, u: *Istorijski zapisi*, 17, 1960., 39-40; Luka Vukalović a su opisivali kao žilavu i smirenu ličnost. Gdje bi dolazio donosio bi sa sobom herojsku pojavu velikog oka i prodirućeg pogleda, što je bio opis Balkanaca u engleskim novinama. J. Nakićević, *Luka Vukalović, hercegovački veliki vojvoda*, 162-164.

¹⁵⁴ O tome vidi u: Savo Ljubibratić /Todor Krušević, „Prilozi proučavanju hercegovačkih ustanaka 1857-1875.g. Iz prepiske vojvode Mihaela Ljubibratića“, u: *Godišnjak istoriskog društva Bosne i Hercegovine*, God VI, VII, VIII, IX i XI, Sarajevo, 1954-1961; Za osmanske vlasti je u tom periodu bilo mnogo teško održavati mir u istočnoj Hercegovini i na hercegovačko-crnogorskoj granici. E. Radušić, *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici od 1857. do 1878. godine*, 116.

¹⁵⁵ E. Radušić, *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici od 1857. do 1878. godine*, 117, fusnota 244.

¹⁵⁶ Na primjer, česti su britanski izvještaji poput onih iz juna i avgusta 1860. u kojima se navodi „da je banda Crnogoraca prešla granicu i napala muslimanska sela u distriktu Kolašin (juni) i Nikšić (avgust)“. E. Radušić, *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici od 1857. do 1878. godine*, 117, fusnota 246.

¹⁵⁷ „Vođe i znaju da bi u slučaju umirenja oni izgubili svoje zanimanje gerilaca što ne bi bilo više profitabilno. Na primjer, Luka Vukalović je prije nekoliko godina bio bijedni siromašni seljak, sada je obućar u odjeću koja je pokrivena zlatnim i srebrnim vezom a njegovo oružje bogato je ukrašeno srebrom. Sada misli da je važan i prilično bogat i da je nedodirljiv za Turke. I ostale vođe su okupirane istim osjećajima.“ E. Radušić, *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici od 1857. do 1878. godine*, 118, fusnota 248.

tog problema, Britanci su imali svoj prijedlog – pokušaj saradnje sa uticajnijim ustaničkim vođama.¹⁵⁸

Kao što je već konstatovano, Vukalovići je bio veoma poznat u hrišćanskoj sredini, pa je tako krajem 50-ih godina 19. stoljeća pokušao koristiti tu svoju popularnost¹⁵⁹, u sredini koju je karakterisala izrazito siromašna socijalna svakodnevnica.¹⁶⁰ Na osnovu toga je Vukalovići uspio ponovo pokrenuti ustanak protiv osmanskih vlasti, jer su ga kao vođu ustanika prihvatili lokalni knezovi i seoske vođe. Vukalovići je svoju agendu vodio na temelju obećanja da će jednom zauvijek riješiti ključno agrarno pitanje – čime je zadobio mnogo pristalica – ali bilo je i mnogo onih koji nisu mogli povjerovati u takvu priču, da će doći kraj Osmanlijama u istojnoj Hercegovini. Pojedina lica su bila čak upotrebom sile primorana da se priključe ustaničkim aktivnostima.¹⁶¹

Može se konstatovati da je Luka Vukalovići manastir Duži, zapadno od Trebinja, učinio svojim ustaničkim centrom. Evidentno je da je tu pronašao najveću podršku, uglavnom zahvaljujući i Nikiforu Đukiću, kojeg su slijedili drugi popovi i pravoslavni sveštenici. Mnogi duhovnici to nisu uradili, jer je, na drugoj strani, zvanica crkvena hijerarhija, sa fanariotskim vladikom na čelu, najstrožije osuđivala svako učešće duhovnih, crkvenih lica u ustancima Luke Vukalovića.¹⁶² Ustanički pokret, kojim je zapovijedao Luka Vukalovići, već je krajem 1857. godine postao vrlo moćan i samo se očekivao trenutak kada će ustanici krenuti u okršaj sa osmanskim trupama. Trebinje je praktički bilo pod kontrolom ustanika L. Vukalovića. Na drugoj strani, još početkom 1856. godine je divizion general Salih-paša došao u Trebinje sa bataljonom carske vojske i jednom do dvije hiljade bašibozuka koji su bili mobilisani u Bosni i u Mostaru, te bili pod direktnom kontrolom hadži Salih-paše iz Travnik.¹⁶³ Međutim,

¹⁵⁸ E. Radušić, *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici od 1857. do 1878. godine*, 118; Detaljnije o Crnogorskom pitanju u doba knjaza Danila, vidi u: Vukota Vukotić, „Britanska štampa o Crnogorskom pitanju u doba knjaza Danila“, u: *Matica crnogorska*, Podgorica, 2017., 301-318.

¹⁵⁹ V. Petrović, *Luka Vukalovići i hercegovački ustanci od 1852-1862. godine*, 31.

¹⁶⁰ Uporediti i vidjeti o tome i agrarnim odnosima na ovom području kod: V. Popović, *Agrarno pitanje u Bosni i turski neredi za vreme reformnog režima Abdulmedžida (1839-1861)*, 148. i 279; Proglašenjem Hattihumajuna hrišćani su skupo platili, makar to priznanje bilo samo u teoriji, njihovu ravnopravnost s vođama političkim subjektom u pokrajini – muslimanima. V. Popović, *Agrarno pitanje u Bosni*, 148, 153; Socijalna svakodnevnica, izrazito siromašna, u istojnoj hercegovačkoj području nije se promijenila ni čak poslije opsežnih reformi provedenih na polju agrarnih odnosa Saferkom naredbom od 1859. godine u Bosanskom ejaletu. V. Popović, *Agrarno pitanje u Bosni*, 279-285.

¹⁶¹ H. Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina*, 401-402.

¹⁶² H. Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina*, 402; V. Petrović, *Luka Vukalovići i hercegovački ustanci od 1852-1862. godine*, 37.

¹⁶³ Kao eklatantan primjer toga, može nam poslužiti sljedeći citat preuzet iz izvora „Prilozi proučavanju hercegovačkih ustanaka 1857-1875. godine. Iz prepiske vojvode Mihaela Ljubibratića“, kojeg su priredili Savo Ljubibratić i Todor Krušević, iz 1857. godine, a on glasi: „*Neka Vam, milosna gospodo, bude rečeno da su među nas došli kojekakvi uskoci i hajduci i da nas, kako im je volja, tiraniziraju i da niko od nas nije smio izustiti ni*

ustani ko podru je nije bilo ograničeno samo na Trebinje, već je dosegalo i do drugih granica njihovih dijelova, kao na primjer u dijelovima Popova polja.¹⁶⁴

U istoj Hercegovini, u ovome periodu, su se nalazili brojni kontingenti osmanske vojske, što se sa razvijanjem ustanika aktivnosti mijenjalo, pa se stoga osmanska vojska morala povlačiti u Trebinje, koje su u međuvremenu osmanske vlasti vratile pod svoju kontrolu, i u druga urbana središta. Istaknuti muslimanski prvaci su također napustili područje istočne Hercegovine. Jedini izuzetak su bile osmanske neregularne, pomoćne trupe, takozvani bašibozuci¹⁶⁵ koji su fanatično i dalje jurišali na ustanike položaje u istoj Hercegovini.¹⁶⁶ Naredne 1858. godine, u zimu, pokrenuta je još jedna opsežna akcija osmanske vojske u istoj Hercegovini. Kratko i jasno, zadatak njen je bio u potpunosti slomiti otpor ustanika, prelazak granice i sukob sa crnogorskim trupama. Za vrhovnog komandanta bio je naimenovan proslavljeni oficir u Krimskom ratu – Husein-paša.¹⁶⁷ Tom prilikom je na ovo područje upućeni i Murad-efendija, kao sekretar posebnog političkog komesara iz ministarstva vanjskih poslova Osmanskog carstva. On na sljedećim i na drugim opisuje strahote i brutalnost tadašnjeg konflikta:

„Na dan poslije našeg dolaska dovedeni su nam kršćanski bjegunci iz pobunjenih oblasti kojima je bilo moguće pobjeći i pošto za sobom nisu ostavili nikakve taoce. Kazali su nam: mnogi od njih su samo iz tog razloga saradivali sa Crnogorcima jer su ih ovi natjerali na

*rije . Nismo se mogli odbraniti od njih. (...) I onda nam prišao Pop Luka sa crnogorske strane i svakog od nas pojedina no obradio i doveo nas u neprimliku. Kasnije smo spoznali da se sve to desilo po narednji manastira Duži, na zapovijest Luke Vukalovića“; H. Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina*, 402; Detalje o tome svemu i borbama oko Trebinja 1856-1857. godine vidi u: Husejn Bračković, „Mala istorija događanja u Hercegovini (*Tarihce-i vukuat-i Hersek*)“, uvod i prevod s turskog Zejnil Fajzi, u: *Prilozi za orijentalnu filologiju*, Vol. 34, Sarajevo, 1985., 170-171.*

¹⁶⁴ H. Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina*, 403; L. Vukalović je pokušavao da pronalazi klasnog saveznika i u katoličkom seljaštvu, da ga privuče pokretu ustanka, iz čega se vidi i Vukalovićeva politička širina. To se vidi iz nekoliko pisama katoličkom parohu Ivi Vlašiniću, u kojim se predlaže da „u trebinjskoj parohiji povede agitaciju među katolicima da pruže otpor turskim nasiljima“, a također iznosi i misao o zajedničkoj akciji kod osmanskih vlasti da pokušaju provoditi reforme. Uporediti o tome kod D. Beri, *Ustanak u Hercegovini 1852-1862.*, 408.

¹⁶⁵ Bašibozuci su bili plaćene muslimanske jedinice. To su zapravo bili dobrovoljci koji su popunjavali osmanske neregularne, pomoćne trupe. Njih su pozivale osmanske vlasti prije svega pred osmanske ratne pohode kao vrlo vrijednu podršku regularnim vojnim jedinicama. Takvih je jedinica bilo unovačeno mnogo za vrijeme ratnog vihora u Hercegovini, ali i u mnogim susjednim osmanskim pokrajinama. Te jedinice su se sastojale od dobrovoljaca, bašibozuka i Albanaca. Dobrovoljci su bili uglavnom domaći ljudi iz ratom pogođenog područja, iz svih socijalnih slojeva muslimanskog stanovništva, od begovata do uleme. Bašibozuci su bili u pravom smislu plaćeni, isto kao i Albanci. Područje vrbovanja albanskih plaćenika je uglavnom bilo područje plemena Toski, dakle, sa sjevernoalbanskih visoravni. H. Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina*, 274. fusnota 140.

¹⁶⁶ H. Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina*, 403.

¹⁶⁷ Muvekkit, *Povijest Bosne/Tarih-i Bosna*, 1073.

to i jer su bila u pitanju njihova dobra i njihov život, ukoliko bi odbili da sudjeluju. Za u eš e uz prisilu terorom, poslije smo dobili još razne dokaze i naznake“.¹⁶⁸

Godinu 1858. obilježila je, u sklopu ovog pograni nog konflikta, velika bitka koja se odvijala u blizini Grahova. Osmanska vojska, predvo ena Husein-pašom, je bila zna ajno potisnuta u defanzivu zbog stalnih gerilskih napada ustanika i dejstava crnogorske vojske. Klju an trenutak bitke je bilo presijecanje transporta namirnica glavnoj osmanskoj vojsci, zbog ega je Husein-paša bio prisiljen da pristupi u pregovore sa vojnim vo ama ujedinjenih crnogorskih saveza u ije su komandne strukture bile integrisane i hercegovske ustani ke trupe. Izme u dvije strane je bilo dogovoreno povla enje osmanske vojske u obližnju tvr avu Klobuk, me utim, Crnogorci su napravili zasjedu koja im je umnogome pomogla da zadaju katastrofalan poraz glavnini osmanske vojske.¹⁶⁹

Mnogo trebinjskih muslimana je poginulo tada u Grahovu, pa je za to vezana i osveta u vidu napada na nekolicinu pravoslavnih stanovnika Trebinja. U tim trenucima panike i haosa, umalo da je bio ubijen i vrhovni zapovjednik Husein-paša, kojeg je od sigurne smrti spasio mo ni trebinjski beg Hadži-beg Resulbegovi . Na drugoj strani je Luka Vukalovi sa svojim ustanicima vrlo brzo iskoristio ovakvo haoti no stanje nakon bitke kako bi isto nu Hercegovinu u potpunosti preuzeo pod svoju kontrolu. Tada je pokrenuo opsežnu akciju, može se slobodno tako kazati, etni kog iš enja muslimanskog stanovništva tog podru ja. Muslimani su pružili odre ni otpor, ali su bili kasnije prinu ni da odu kao muhadžiri u Trebinje.

¹⁶⁸ Murad Efendi, *Turkische Skizzen*, 153. ili Zijad Šehi , „Prilog prošlosti Hercegovine XIX stolje a – sje anja Murad-Efendije iz Hercegovine“, u: *Hercegovina. asopis za kulturno i historijsko naslije e*, Br. 11-12, Mostar, 117-118; H. Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina*, 403-404.

¹⁶⁹ H. Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina*, 404; Branko Pavi evi , „Pobjeda na Grahovcu 1858-2008.“, u: *Istorijski zapisi*, 1-4, Podgorica, 2008., 403-408. Grahovska bitka imala je snažan odjek u Evropi, u jugoslavenskim zemljama posebno. Od toga dana Grahovac je po eo da simbolizira ratnu slavu, na sli an na in kao i Carev Laz, Krusi i Martini i. Grahovac je, prema B. Pavi evi u, s razlogom uvršten u red najslavnijih lokaliteta crnogorske geografije i crnogorske historije. B. Pavi evi , „Pobjeda na Grahovcu 1858-2008.“, 403; Milorad Ekme i , „Srpski narod u Turskoj od sredine XIX veka do 1878.“, u: *Istorija srpskog naroda*, V-1, 477; Pojedine jezive detalje vezane za ovu bitku i povla enje potu ene osmanske vojske nam je prenio Murad-efendija, izme u ostalog, i na sljede i na in: „*Muk topova je ozna io kraj borbe. Dolaskom etvorice neregularnih jaha a, uro enika iz Trebinja, upoznali smo se sa tokom borbe: osmanski bataljoni nisu više postojali. Sada su pristizali i bjegunci, pojedina no i u malim grupama, sa slomljenim oružjem i bez oružja, crni od praha, poderane odje e i krvavi. Sažaljiva slika! Samo pojedini lakše ranjeni su pobjegli; ostali su poklani. Crnogorci su ovaj put odstupili od svog starog obi aja da ranjenicima odsijeku glave, pa su ga velikim dijelom promjenili ka tome da su onima, koje su uspjeli uhvatiti, rezom svog jatagana (dugi nož, sablja) skalpirali gornju usnu, nos i dio kože na elu, kako bi te pobjedni ke „trofeje“ odnijeli ku i“.* M. Efendi, *Turkische Skizzen*, 155; U narednom odlomku Murad-efendija nam daje svoje vi enje kao o evidac svega toga što se dogodilo 1858. godine na ovom pograni nom podru ju: „*Meni samome su pred o i došle žrtve te kanibalske okrutnosti – strašni znaci zvjerstva koje može biti svojstveno slici Božijoj, tužni dokazi kako licemjerstvo i fraze nepokolebljivo vladaju svijetom. Za ova plemena se traži interes Evrope u ime krš anstva i kulture“* (...) Najgore u tome je laž kojom se maskiraju te težnje i javno mnijenje Evrope dovodi u zabludu time što se borba predstavlja kao otpor krš anstva prema islamu, kao ratni pohodi kulture protiv divljaštva“. M. Efendi, *Turkische Skizzen*, 155; H. Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina*, 405.

Vukalovi se ne bi na tome zaustavio i krenuo bi napadati i hercegovačke gradove, da se nisu umiješale velike sile kojima je u interesu tada bila mirna granica prema Crnoj Gori. Uspješno su intervenisale kod crnogorskog knjaza Danila, jer je bilo obavezno da se Crna Gora po prvi put u svojoj dotadašnjoj historiji zvanom dobiti granicu prema osmanskoj državi.¹⁷⁰

Sve velike evropske sile su bile zainteresovane za ovo pitanje, iz prostog razloga što je to bio dugogodišnji konflikt u pograničnom području, a također postojale su informacije da Osmansko carstvo sprema široko zasnovanu ratnu operaciju, vrlo sličnu onoj iz 1852-1853. godine, prema Crnoj Gori, pa su požurili sa intervencijom da ne bi došlo do potpunog uništenja te balkanske hrišćanske kneževine. Austrija se posebno zalagala da povlačenje granice ne bude i crnogorsko teritorijalno proširenje, tako da je jedino oblast Grahova bila pripojena Crnoj Gori. U svemu tome su i hercegovački ustanici, predvođeni L. Vukalovićem, bili pomilovani i amnestirani, što je bilo ostvarenje prethodno spomenutog britanskog prijedloga za rješenje problema na granici. Time su osmanske vlasti, dotadašnje najviše neprijatelje na granici prema Crnoj Gori, proglasili za svoje građane i pandure.¹⁷¹ Iako knjaz Danilo nije uspio tada isposlovati međunarodno priznanje nezavisnosti njegove države, on je putovanjem prethodne 1857. godine u Francusku, uspio povećati razumijevanje velikih sila za prilike u njegovoj omalenoj hrišćanskoj knjaževini. Razgraničenje sa Osmanskim carstvom je riješeno na carigradskoj konferenciji, na kojoj su predstavnici velikih sila raspravljali o ovom pitanju od 14. oktobra do 8. novembra 1858. godine. Granica je na terenu utvrđena tek 1859. godine, a u aprilu 1860. godine je konačno knjaz Danilo potpisao protokol o razgraničenju sa Osmanskim carstvom.¹⁷²

¹⁷⁰ H. Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina*, 405-406. Dvije godine poslije poraza Rusije u Krimskom ratu, pobjeda na Grahovcu 1858. godine je označila to da Osmansko carstvo ipak zalazi i da se ono može jedino održati uz pomoć svojih moćnih zapadnih saveznika. Ta pobjeda je donijela Crnoj Gori nesrazmjerno povećanje međunarodnog ugleda, što je imalo pozitivne posljedice po dalji razvoj crnogorske države i put ka proširenju i nezavisnosti. Milorad Ekmečić, „Srpski narod u Turskoj od sredine XIX veka do 1878.“, u: *Istorija srpskog naroda*, V-1, 477.

¹⁷¹ O tome detaljno vidi u: Radoman Jovanović, „Razgraničenje Crne Gore i Turske 1858. g.“, u: *Istorijski zapisi*, 1., Cetinje, 1966., 377-378 i 379-380; Vukobrović, *Luka Vukalović i hercegovački ustanici od 1852-1862. godine*, 52; H. Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina*, 406.

¹⁷² M. Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije (1790-1918)*, II, 190; R. Jovanović, „Crna Gora (1851-1878)“, u: Grupa autora, *Istorija srpskog naroda*, V-1, 435; Sukobi na granici nisu ni tada završili, jer su se dešavali vrlo česti sukobi Crnogoraca i muslimana i Osmanlija, naročito u okolini Podgorice i Kolašina. Upravo se najviše sukob poslije grahovačke bitke desio 28. jula 1858. godine u Kolašinu. R. Jovanović, „Razgraničenje Crne Gore i Turske 1858. g.“, u: *Istorijski zapisi*, 234-252, 477-537; Na drugoj strani, granica sa Habsburškim carstvom je isto bila predmetom sporenja između dvije strane. U toku XIX stoljeća Crna Gora je bila važan predmet austrijske vanjske politike. Jednim razgraničenjem iz 1842. godine, bili su njihovi međusobni sporovi uređeni i riješeni, ali poslije toga su međusobni odnosi znali biti raznoliki, od vrlo prijateljskih do zaoštrenih. Galib Šljivo, „Promemorija barona Mamule o međunarodnom položaju Crne Gore (1858)“, u: *Jugoslovenski historijski časopis*, 1-4, Beograd, 1981., 277-291; Isti, *Bosna i Hercegovina u XIX stoljeću u spisima stranih izvještaja*, Tešanj, 2008., 383-408.

Poslije ovog razgraničenja uslijedio je period opuštanja odnosa na hercegovačko-crnogorskoj granici, međutim, osmanske vlasti su se mnogo namuštale da uspostave kakav-takav red u pograničnom području, koje je kroz duže vremensko razdoblje bilo opterećeno sukobima velikih razmjera. Pogotovo je osmanska uprava imala problema sa ubiranjem državnih poreza i dažbina – prekinuto za vrijeme rata na granici – što je bio osnov za ponovne sukobe i nasilja na tom području. Hajdukovanje se ponovo intenziviralo na granici, što je primoralo osmansku vojsku na ponovne intervencije. Mnogo o takvom stanju na granici nam može pojasniti sljedeći citat, preuzet iz izvještaja austrijskog konzula u Mostaru, grofa Martirta. Izvještaj je napisan 21. marta 1861. godine:

„Stanje je zaista sve drugo osim umirujuće, uzajamno se pljačkaju i ubijaju, ogorčeno se dosada samo poveljalo. (...) Turci iz Gacka, pojačani trupama i bašibozucima, su uništili i zapalili selo Biteljica, koje je sat vremena udaljeno od Gacka, pri čemu se, čak po nalogu Derviš-paše, jer, navodno, nisu spriječili pobunjenike koji su u blizini tog područja presreli transport sa namirnicama. Neki su pobijeni, većina je pobjegla; petero ljudi, među kojima troje djece, je poginulo u plamenu. (...) Zubački pobunjenici su oteli karavanu od 26 konja sa brašnom i zobi, a da turska pratnja nije pružila ni najmanji otpor. Stanovnici ranije razorenog sela Pilatovac, koji su naišli na pobunjenike, napali su dio vojnika koji su stražarili u blizini konja, ubili su 21-og i sa sobom odveli 7 konja. Otprilike 30 „Turaka“ iz Korjenica je napalo Papovu, pljačkajući i žive u domovima tadašnjih katolika i Grka, napadaju putnike da više niko nije siguran. (...) Pljačkajući neretki do same blizine Mostara postaju sve sumnjiviji i iz svih krajeva pristižu dojave slične ovim gornjim“.¹⁷³

Međutim, mirnodopsko stanje na granici nije potrajalo. Ponovo je Luka Vukalović mešturina animirao isto u Hercegovine raspalio misao o „oslobodjenju od Turaka“. Iako je, kao i do tada, otkrivao bezrezervnu podršku Crne Gore, nije ju dobio od novoustoljenog knjaza crnogorskoga, Nikole I Petrovića Njegoša (1860-1918).¹⁷⁴ On je naslijedio izgrađen i reformisan državni aparat. Vanjsku politiku knjaza Danila i njegovih prethodnika, zadržao je i dodatno utvrdio njene pravce. To je bila dobro poznata dotadašnja vanjska politika Crne Gore koja se ogledala u vezanju hercegovačkih ustanaka, generalno, za politiku Crne Gore što je

¹⁷³ H. Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina*, 406-408.

¹⁷⁴ Luki Vukaloviću je prethodno knjaz Danilo dao 1858. godine titulu vojvode, jer je podigao i predvodio ustanak u istojnoj Hercegovini s ciljem prisajedinjenja Hercegovine Crnoj Gori, a u tome mu se kao prvi saradnik priključio i Nikifor Đukić. Branko Pavićević, *Crna Gora u ratu 1862.*, Istorijski institut u Beogradu, Beograd, 1963., 246.

postao politički program knjaza Nikole I.¹⁷⁵ Tako da je knjaz Nikola prekinuo pružati podršku L. Vukaloviću, i svoju pažnju preusmjerio na druge podobnije hercegovačke vođe.¹⁷⁶ Nikola I je vladao u vrijeme kada su hrišćani Balkana bili u stalnoj pripravnosti da svrgnu osmansku vlast, to se naročito ticalo Hercegovine i obližnjih osmanskih pokrajina, kao na primjer Novopazarskog sandžaka itd. Stoga je knjaz Nikola I bespogovorno nastavio dobro utabanim stazama njegovog prethodnika knjaza Danila, da inspiriše i pokrene otpor, bune i ustanke protiv osmanskih vlasti u tim krajevima, u koje šalje i brojne crnogorske dobrovoljačke odrede. Ideologija srpstva je bila snažno prisutna kod njega, jer je bio ubijeđen da je on predodređen za obnovitelja srpskog carstva Nemanjića, što ga je karakterisalo sve do kraja života.¹⁷⁷

Izbijanjem ponovne krizne situacije na pograničnom području 1860. godine, bilo je očekivano da će Porta reagovati i da će poslati značajnu osmansku vojsku na granicu, koja bi bila usmjerena protiv Crne Gore. Ljeto 1861. godine je bilo posebno napeto i pakleno, jer je u Hercegovinu ponovo došao poznati osmanski vojni zapovjednik Omer-paša Latas. Prva osoba sa kojom je stupio u kontakt i pregovore bio je L. Vukalović, međutim vidjelo se da je Omer-paša bio odlučan u tome da silom slomi i ovaj put Vukalovićev ustanak u istočnoj Hercegovini.¹⁷⁸ Raspolagao je sa ogromnim kontingentima vojske, kako regularnih tako i pomoćnih i lokalnih trupa. Samim tim je knjaza Nikolu I doveo u tešku situaciju, te je ovaj bio prinuđen da pregovara sa Omer-pašom, koji je tražio bespogovornu predaju. Na takav razvoj dešavanja Nikola I nije mogao pristati iako je bio svjestan moći i brojnosti osmanske vojske. Zima 1861-1862. godine je bila odlučujuća, jer su se osmanske trupe upravo tada pokrenule u pravcu Crne Gore. Vrlo brzo je bio riješen ustanički otpor u istočnohercegovačkom području L. Vukalovića, dok je vojska iz pravca Skadarskog sandžaka, koju je lično predvodio Omer-paša, silovito udarila na crnogorske malobrojne trupe. Crnogorci i hercegovački ustanici su

¹⁷⁵ J. Jovanović, *Stvaranje crnogorske države i razvoj crnogorske nacionalnosti*, 290-297; S. Brković, *O postanku i razvitku crnogorske nacije*, 99; R. Halilagić, *Bosna i Hercegovina i Crna Gora (1790.-1918.)*, 87.

¹⁷⁶ H. Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina*, 408; V. Petrović, *Luka Vukalović i hercegovački ustanci od 1852-1862. godine*, 57-58., odnosno 114-116.

¹⁷⁷ S. Brković, *O postanku i razvitku crnogorske nacije*, 99; R. Jovanović, „Vladavina knjaza Nikole Petrovića (do 1878)“, u: *Istorija srpskog naroda*, V-1, Beograd, 1981., 440-441.

¹⁷⁸ Krajem 1861. godine L. Vukalović i N. Đukić dolazili su i na Cetinje zbog sporazumijevanja o daljnjim akcijama u istočnoj Hercegovini i na granici. U Biljardi, na sjednici, 13. januara 1862. godine, vrlo vjerovatno radi Đukićevih intriga, kako su to zaključili pojedini historičari (V. Petrović, B. Pavićević), došlo je do konflikta između vojvode Mirka Petrovića i Njegoša i Luke Vukalovića, zbog čega je Mirko bio izazvan da oduzme Luki zvanje vojvode, kao i ustaničkog vođe. Tom prilikom je izabran novi vođa ustanaka – Ničifor Đukić. B. Pavićević, *Crna Gora u ratu 1862.*, 246; Nakon što je bio završen osmansko-crnogorski rat 1862. godine, N. Đukić je prešao u Crnu Goru, gdje je bio postavljen 1863. godine za arhimandrita Cetinjskog manastira, što je bio najviši in postle mitropolitiskog. Na taj način je imao bliži uvid u dešavanja na crnogorskom dvoru, a naročito se približio kneginji Darinki i vojvodi Mirku Petroviću. Danilo Radojević, „Junački spomenik vojvode Mirka i Ničifor Đukića“, u: *Matica crnogorska*, br. 65, Podgorica, 2016., 128.

uspijevali pružati otpor do ljeta 1862. godine, ime su se u potpunosti izmorili, a to je imalo za rezultat katastrofalan poraz, kojeg je trijumfalno zaključio Omer-paša sa svojom vojskom kada je došao skoro do Cetinja. Crnogorsku knjaževinu je od potpunog fijaska, kao i obično, spasila samo intervencija velikih sila.¹⁷⁹

Ovim teškim porazom Crne Gore u ratu protiv Osmanskog carstva bio je za jedan duži vremenski period uveden mir na isto nohercegovačkom području. Crna Gora je pod vodstvom knjaza Nikole I obustavila svoju agresivnu vanjsku politiku u dogledno vrijeme, ime su se likvidirali i daljnji hercegovački ustanci.¹⁸⁰ Prethodno rješenje vezano za pogranično područje je bilo optimalno i za sadašnju situaciju na granici, tako da su ustanici dobili opštu amnestiju i umnogome proširena prava samouprave za isto nohercegovačke zajednice isto no od „Korjeničke ceste“. Time su ovi najljubiviji i neprijatelji osmanske države ponovo ušli u njene strukture i postali pandurska plaćena vojska na granici. Iako se očekivalo ovoga puta da će Luka Vukalović napustiti istočnu Hercegovinu, on je ipak prihvatio osmansku ponudu da ukinu bimbaše još jednom stupi u osmanske trupe pogranične zaštite. Neposredno nakon toga se obavezao sultanu na lojalnost na sljedeći način: „*Njegovoj visosti, mom presvijetlom sultanu, Abdul-Azizu i njegovom visokom anstvu, Omer-paši, (...) zaklinjem se časnom riječju i svojom vjerom da ću od sada biti odan i vjeran kao i moja cijela gore spomenuta nahija*“.¹⁸¹ Iz ovoga

¹⁷⁹ B. Pavićević, *Crna Gora u ratu 1862. godine*, 262-270, 282; U porazu Crne Gore u ovom ratu veliku ulogu je odigrao Nifor Đukić. Po Branku Pavićeviću, N. Đukić je, kao emisar Omer-paše Latasa, svojim tadašnjim obavještajnim podacima o ulozi Crne Gore u hercegovačkom ustanku, doprinio da „turska vlada, brže nego se očekivalo, prikupi podatke o stvarnoj angažovanosti službene Crne Gore u hercegovačkim dogovorima“. B. Pavićević, *Crna Gora u ratu 1862. godine*, 286; Na početku je pod utjecajem unarodnim traženjem kompromis između dvije zarađene strane, u vidu primirja. Na osnovu toga je 13. septembra 1862. godine sklopljen Riječki mir koji je uticaj Crne Gore na isto nohercegovačke granice oblasti drastično ograničio tokom više od jednog desetljeća. H. Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina*, 408., fusnota 71; Milo Vuković, *Crna Gora i Hercegovina uoči rata 1874-1876.*, Cetinje, 1950., 11; M. Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije (1790-1918)*, 192; Više o detaljno o vojnim trupama u Hercegovini, Bosni, pa time i na hercegovačko-crnogorskoj granici u ovom periodu vidi u: Ibrahim Tepić, „Osmanska vojska i policija u Bosanskom vilajetu od 50-ih do 70-ih godina XIX vijeka“, u: *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, Godina XXXVII, Sarajevo, 1986., 91-116; Tek od rata iz 1862. godine se ubrzava izgradnja srpske narodne vojske. Po ugledu na njemu i Nikola I u Crnoj Gori 1866. stvoriti svoju vojnu formaciju. Do 1870. ta je crnogorska vojska imala blizu 17.000 ljudi, sa oko 150 starijih. Srpski instruktori su dolazili da ih obučavaju i ujednaše vojne standarde. R. Jovanović, *Politički odnosi Crne Gore i Srbije 1860-1878.*, Cetinje, 1977., 79.

¹⁸⁰ Rekonstrukciji osmansko-crnogorskih, tj. hercegovačko-crnogorskih odnosa pred kraj osmanske vladavine u Bosni i Hercegovini mnogo doprinosi građa, ta nije pisma kneza Nikole I Petrovića, koji je nakon neuspješnog ratovanja 1862. godine promijenio svoju taktiku prema osmanskim vlastima u Bosanskom ejaletu/vilajetu. Kroz ta pisma se može konkretno pratiti taj njegov pomirljiviji stav, a gotovo sva pisma su bila upućena tadašnjim bosanskim valijama u vremenskom razdoblju od 1868. do 1873. godine. Pisma su bila pohranjena u Orijentalnom institutu u Sarajevu, a dijele sudbinu svih dokumenata i arhivalija koje su 1992. godine izgorjele u ratnom vihoru i požaru. Ipak, posredno nismo ostali uskraćeni za ista pisma, jer ih je proučavao i objelodanio ta svoja istraživanja Hajrudin Čurić u svojoj knjizi *Prilozi bosansko-hercegovačke historije XIX vijeka*. O tome više vidjeti u: Hajrudin Čurić, „Prilozi historiji crnogorsko-turskih odnosa pred kraj turske vladavine u Bosni i Hercegovini“, u: *Prilozi bosansko-hercegovačke historije XIX vijeka*, Sarajevo, 1960.

¹⁸¹ B. Pavićević, *Crna Gora u ratu 1862. godine*, 470; H. Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina*, 409; M. Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije (1790-1918)*, 190-191, 193; V. Petrović, *Luka Vukalović i Hercegovina ki ustanci*

se vidi da L. Vukalovi želio smirivanje situacije nakon mnogo godina ratovanja u hercegova kim ustancima, pod uslovom „*da daje svaka kuća po talijer na godinu arata i da se sami Ercegovci po sebi upravljaju*“.¹⁸²

Ovaj rat je pokazao još jednom nadmoćnost osmanske države i vojske u regiji, nakon čega je započeo dugo i teško mirnodopski period u istočnoj Hercegovini i na hercegova ko-crnogorskoj granici.¹⁸³ Iako je dobio amnestiju i bio uvršten u osmanske vojne strukture, L. Vukalovi je napustio istočnu Hercegovinu zbog velikog pritiska od strane osmanskih vojnika. Destinacija na koju se uputio bila je carska Rusija, konkretno mjesto Odesa, gdje je dobio državnu penziju, dočekavši tamo svoju smrt 1873. godine.¹⁸⁴ Tada su, ponukane primjerom Vukalovića, to područje napustili mnoge vođene ustanka, kao npr. Miloš Ljubibratić ili Nišfor Dučić. Nišfor Dučić je jedan period boravio i u Crnoj Gori na Cetinju (1863-1867). Zajednička destinacija im je bio Beograd, odakle će voditi kampanju i politiku podizanja ponovnog ustanka u istočnoj Hercegovini i drugdje. Međutim, njihov uticaj na istočnohercegova ko-hrišćansko pogranično stanovništvo će u narednom periodu biti marginaliziran, do velikog proloma 1875. godine.¹⁸⁵

Ustanak u istočnoj Hercegovini od 1852. do 1862. godine, započeo na agrarnoj osnovi, u međuvremenu snažno ispolitiziran od strane crnogorske politike, završio je bez

od 1852-1862. godine, 113; H. Kapidžić, „Prilog istoriji Hercegovina kog ustanka iz 1862. godine“, u: *Godišnjak društva istoričara BiH*, I, Sarajevo, 1949., 210.

¹⁸² Vukalović, *Luka Vukalović i Hercegovina ki ustanci od 1852-1862. godine*, 115; Taj ugovor, potpisan u septembru 1863. godine, bio je potvrđen i u Mostaru posredovanjem austrijskog konzula Martirta. H. Kapidžić, „Prilog istoriji Hercegovina kog ustanka iz 1862. godine“, 210-211.

¹⁸³ Mirovni ugovor je sklopljen u Rijeci Crnojevića 8. novembra 1862. godine. Odredbe mirovnog ugovora su bile vrlo nepovoljne za Crnu Goru. Porta je pristala da se održi dotadašnje stanje Crne Gore u pogledu njenih granica, ali je od nje iznudila obavezu da neće podstrekivati nemire na teritoriji pod vlašću Osmanskog carstva kao i pravo da na crnogorskoj teritoriji, duž puta Nikšić-Spuž, izgradi utvrđenje za svoje posade. Ova odredba je bila vrlo nepovoljna za Crnu Goru jer im je slabila vezu Brda sa starim dijelom Crne Gore. Knjaz Nikola I se stoga obratio velikim silama sa molbom da se ova odredba anulira. Na intervenciju velikih sila, Porta je 1863. godine pristala da odustane od ove odredbe mirovnog ugovora i da poruši već izgrađena utvrđenja. B. Pavlović, *Crna Gora u ratu 1862. godine*, 26-27.

¹⁸⁴ O Vukalovićevom djelovanju u Rusiji vidi u: Jovan Nakićenović, *Luka Vukalović, hercegova ki veliki vojvoda*, 42-44; I. Tepić, *Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima 1856-1878.*, 315-317; J. Nakićenović piše da je „Luka.. bio rijedak Srbin, od prirode darovit, razborit, odvažan i junačan. Za to imala je puno pravo „Zastava“ sravniti Luku sa Hajduk-Veljkom i kazati sljedeće: „Luka mu srodna i udaljena zemlja, vje na slava i Bog dao, da skoro dođe vrijeme, kad će mu se srpske kosti u oslobođenu ljubljenu domovinu moći prenijeti.“. Luka je ostavio nakon sebe, za neumrlu spomen, dva sina: Bogdana i Mihaila; i dvije kćeri: Ružu, udatu u Grahovo za Paja Kovačevića i Ilinku kod braće, majke i strijeva u Rusiji“. J. Nakićenović, *Luka Vukalović*, 45.

¹⁸⁵ H. Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina*, 410; Nišfor Dučić je zbog svojih živih prosrpskih aktivnosti u Crnoj Gori, prelaskom u Kneževinu Srbiju dobio razna priznanja i osobitu poziciju. Konkretno, u augustu 1868. godine je postao predsjednik Odbora za srpske škole u Staroj Srbiji (Kosovu) i Makedoniji, to jeste na osmanskoj teritoriji. Dučićeva aktivnost na političkom polju je, prema *Kratkom nacrtu za djelovanje*, bilo „da se osnaži srpska narodnost i održi za političku zajednicu sa Srbijom“. D. Radojević, „Junački spomenik vojvode Mirka i Nišfor Dučić“, 132-133.

značajnijih rezultata po ustaničko, hrišćansko stanovništvo i tako je iza sebe ostavio prazan prostor za gotovo 15 sljedećih godina. Nakon svega što se izdešavalo na pograničnom području, i drugdje u Hercegovini i Bosni, osmanska vlast je pokušala novim zakonodavstvom stabilizovati agrarna previranja i uspostaviti novi, tanzimatski društveni poredak i na ovom području. Sljedeći potez je bilo donošenje *Vilajetskog zakona za Bosanski vilajet* iz 1865. godine, ime je uvedeno novo administrativno-političko uređenje u pokrajini.¹⁸⁶

I pored brojnih teških poraza Crnogoraca, na Cetinju se nije ugasila želja za budućim sukobima sa Osmanlijama, ta je želja za dobijanjem novog plodnog zemljišta i izlaza na Jadransko more bila prosto neuništiva. Ali to su bile samo puste želje Crnogoraca u ovome razdoblju, koje su se mogle ostvariti isključivo uz veliku podršku i pomoć velikih sila. Prva velika sila, spremna da pruži ruku pomoći u tom cilju, bila je Rusija, koja je iznova gurala Crnu Goru u sukobe sa Osmanlijama. Nakon Pariskog kongresa 1856. godine Rusija je započela svoju opsežnu politiku miješanja u unutrašnje poslove Osmanskog carstva, koju je, među evropskim silama, prvi započeo francuski kralj Napoleon III sa uvjerenjem da je to jedan od najefikasnijih načina rješavanja Istočnog pitanja.¹⁸⁷

Iako je bilo došlo mirnije razdoblje odnosa na hercegovačko-crnogorskoj granici, oni su ipak bili stalno zategnuti. Uzrok tome je bila dobro poznata crnogorska vanjska politika koja se zasnivala na neprekinutom ratovanju sa Osmanlijama. Međutim, posljednja ratna iskustva crnogorske vojske su pokazala da ona nije u stanju da se uspješno suprotstavi modernom naoružanoj i dobro opremljenoj osmanskoj armiji. U skladu s tim, Crnogorci su u narednom periodu željeli da posvete punu pažnju obuci i naoružanju svoje vojske. Naravno da su u tim stvarima imali uvijek veliku pomoć od Kneževine Srbije, koja je u svakom trenutku bila zainteresovana za saradnju sa crnogorskom vojskom i općenito za crnogorsku vojsku. U tom cilju je slala svoje instruktore za obuku crnogorske vojske 1866. i 1867. godine. Regularna vojska u Crnoj Gori je u ovom vremenu ratnih neuspjeha bila nepoznanica, što se promijenilo tek 1870. godine kada je bio izvršen popis crnogorske vojske, a 1871. godine je bila izvršena

¹⁸⁶ Ahmed S. Ali i , „Uredba o organizaciji vilajeta 1867. godine, u: *Prilozi za orijentalnu filologiju*, XII-XIII/1962-63., Sarajevo, 1963., 221-234; Isti, *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, 82-85; Hazim Šabanovi , *Bosanski pašaluk: postanak i upravna podjela*, Svjetlost, Sarajevo, 1982., 232-234. Po članu 2. *Uredbe o Bosanskom vilajetu*, formiran je Bosanski vilajet kao jedinstvena pokrajina, podijeljena na sedam sandžaka (liva) zajedno sa centralnim (paša) sandžakom u kome je bilo administrativno sjedište vilajetske uprave. To su bili sljedeći sandžaci: Sarajevski, Travnički, Bihaćki, Banjalčki, Zvornički (sjedište Tuzla), Novopazarški (sjedište Sjenica) i Hercegovački (sjedište Mostar). H. Šabanovi , *Bosanski pašaluk*, 233.

¹⁸⁷ B. Pavićević , *Crna Gora u ratu 1862. godine*, 28.

vojna reforma kojom je crnogorska vojska u osnovi zadržala staru podjelu zasnovanu na plemenskoj pripadnosti vojnika.¹⁸⁸

Ono što je obilježilo ovaj mirnodopski period na hercegova ko-crnogorskoj granici bile su, prije svega zbog njene specifičnosti i izrazitog siromaštva njenog veinski hrišanskog stanovništva, poreske olakšice, kao i do tada vrlo rasprostranjene lokalne samouprave, pogotovo u selima. Kao što je već rečeno, dio muškaraca je bio uključen u osmanske vojne strukture, posebno u pogranične pandurske jedinice. Sve ove mjere su uveliko doprinijele tome da je zaista došlo do mirne situacije na granici.¹⁸⁹ Ovaj period, dakle 1860-ih i prve polovine 70-ih godina, obilježili su relativno stabilni društveni odnosi u Hercegovini i na pograničnom području u istočnohercegovačkim oblastima. U Mostaru je, nakon objave Hattihumajuna 1856. godine, bila započeta gradnja nove velike pravoslavne crkve. Isti slučaj je i za katoličku crkvu. Hercegovačka sela su bilježila rapidan porast broja novih kuća. To je bio period provođenja pojedinih odredbi tanzimata i u ovim područjima, iako je istovremeno osmanska država bila pred bankrotom, koji je biti proglašen u martu 1876. godine.¹⁹⁰

Ovo poglavlje smo omećili na drugu polovinu 19. stoljeća, zaključno sa 1875. godinom. U njemu je izložena analiza svega onoga što se na hercegova ko-crnogorskoj granici dešavalo tih turbulentnih 50-ih i 60-ih godina 19. stoljeća, do 1875. godine. Stoga smo u ovome poglavlju pratili šta je to uslijedilo nakon veoma konfliktnog perioda na granici za vrijeme „vladavina“ Ali-paše i Petra II, a to je bilo razdoblje obilježeno još konfliktnijim stanjem na istoj granici, konkretno govoreći to razdoblje su snažno obilježili ustanci hrišanskog stanovništva u periodu od 1852. do 1862. godine na istočnohercegovačkom području. Zapravo, ovaj period evropske i balkanske historije je obilježen ratnim i kriznim razdobljima. Na primjer, najznačajniji je bio Krimski rat (1853-1856), koji je imao za posljedicu značajno slabljenje ruskog uticaja na Balkanu. Takvo stanje odnosa se neposredno odrazilo na Crnu Goru i knjaza Danila. Knjaz Danilo je nastavio politiku oslanjanja na carsku Rusiju, ali se od 1856/57. godine preorijentisao na Francusku, jer je na konferenciji u Parizu uvidio da Rusija nije u položaju da podrži općenito crnogorske, i njegove težnje za nezavisnošću i međunarodno priznanje Crne Gore. Međutim, knjaz Danilo je vodio realnu politiku, i bio je svjestan da postoje nepremostive prepreke za međunarodno priznanje Crne Gore. Stoga se više fokusirao na razgraničenje sa Osmanskim carstvom, po uzoru na Njegoševo djelovanje na granici sa Austrijom. Nastavio je

¹⁸⁸ B. Pavićević, *Crna Gora u ratu 1862. godine*, 29; Grupa autora, *Crna Gora*, 248-249.

¹⁸⁹ H. Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina*, 410.

¹⁹⁰ Isto.

sa prethodnom agresivnom vanjskom politikom, tako što je značajno pomagao „oslobodilački“ pokret među hercegovačkim i brdskim plemenima, što je uzrokovalo tri rata u periodu 1851-1861. godine. U planinskom pograničnom pojasu između stare Hercegovine i Crne Gore postojale su za sve vrijeme osmanske vladavine jake plemenske organizacije. Ti krajevi su održavali vrlo tijesne veze sa Crnom Gorom i njenim vladarima sve od vremena vladike Petra I Petrovića, tj. od kraja 18. stoljeća. Stanovništvo ovog kraja se odlikovalo hrabrošću, a postojanje hrišćanske države Crne Gore u blizini je poticalo kod tog hrišćanskog stanovništva odlučni otpor prema osmanskom sistemu. Riječ crnogorskih vladika i knjaževa, a naročito knjaza Danila, slušala se u tom području Hercegovine više nego sultana i njegovih predstavnika vlasti. Godine 1858. desila se bitka na Grahovcu, u kojoj su združeni Crnogorci i Hercegovci odnijeli pobjedu. Rat bi bio nastavljen, da se nisu umiješale velike sile Francuska, Rusija i Austrija, kojim je posredovanjem formirana komisija za razgraničenje, koja je uspješno realizovala svoje zadatke krajem 1858. godine. Ovim razgraničenjem između Osmanskog carstva i Crne Gore došlo je prvog zvaničnog državnog razgraničenja sa Osmanskim carstvom, čime je crnogorska granica na toj strani, prema Hercegovačkom sandžaku, bila državno-pravno priznata, i čime su se ostvarile dugogodišnje težnje hrišćana sa obje strane granice za jednim takvim činom. Iako je postojala povezanost između hrišćana sa obje strane granice i prije tog čina razgraničenja, ono se od tada još jače osjećalo, a dodatno je došlo do polarizacije u odnosima između hrišćana i muslimana na ovom području. Osmanski sultan je ostao suveren nad Crnom Gorom, iako joj je morao, čime su bile ostvarene višestoljetne težnje tog stanovništva, prepustiti Grahovo, dijelove Banjana, Drobnjaka, Vasojevića, Kuća, kao i Nikšićku Župu, Rudine, Tušinu, Lipovo i Dodaše. Time su označene zvanične državne granice Crne Gore od historijskog značaja, iako još nije bila suverena i međunarodno priznata kao nezavisna država. Iako bi se uvidom u prethodne redove teksta, i u radove starije historiografije, stekao uvid i utisak da muslimani i hrišćani nisu ništa drugo radili nego međusobno ratovali, stvarnost je ipak bila mnogo drugačija. Činjenica je da su osmanske vlasti oštro reagovala na svaku, iz perspektive osmanskih vlasti pobunjeniku, a iz crnogorske perspektive „oslobodilačku“, aktivnost hrišćanskog stanovništva na području istočne Hercegovine. Ipak, ne mogu se zanemariti i duži, pogotovo u ranijem osmanskom razdoblju, mirnodopski periodi obilježeni normalnim suživotom, skladnošću i vjerskom tolerancijom na istočnohercegovačkom i crnogorskom području (područje istočne i jugoistočne Stare Hercegovine).

4. ME UNARODNI FAKTORI – POLITIKE VELIKIH SILA NA RAZMATRANOM PODRUJU I GRANICI

4. 1. *Politike velikih sila (britanska, austrijska, francuska i ruska politika) i njihov uticaj na Hercegovina ki sandžak, granicu i pograni no stanovništvo*

Prilikom obrađivanja ove teme, neophodno je na zasebnom mjestu prikazati odnos i politike velikih sila prema razmatranom pograničnom području. Pošto je to bilo područje sa vrlo karakterističnim odnosima u toku dugog 19. stoljeća, što se veže i za širi kontekst i pitanje koje se u historiografijama naziva Istočno pitanje¹⁹¹, nezaobilazno je sagledati koju su ulogu i značaj velike sile imale za ovo područje. Vrlo lako se u pokušaju prikazivanja ovog aspekta može upasti u zamku generalnih pogleda na ovu temu i prikazivanja općenite politike velikih sila prema Osmanskom carstvu i njenom sastavnom dijelu Bosanskom ejaletu/vilajetu, a koja je bitna sastavnica Hercegovina.¹⁹² Period koji će biti obrađen od sredine 19. stoljeća do 1875.

¹⁹¹ *Res Orientales*, tj. Istočno pitanje je prvi put upotrijebljeno u evropskom diplomatskom rječniku na zasjedanju Svete Alijanse u Veroni 1822. godine, što je direktno povezano sa rješavanjem Grčkog ustanka 1821. godine. Međutim, historijski gledano, Istočno pitanje se postavilo daleko ranije pa se odatle u literaturi različitno shvata i definiše. U onom najširem smislu, Istočno pitanje se shvata i definiše kao historija odnosa islama i kršćanske Evrope, odnosno kao „problem napredovanja susjednih naroda na štetu muslimanskih naroda“. Već je poznati njemački osmanista J. W. Zinkeisen 1855. godine sveo „istočno pitanje“ na „problem koji se tiče opstanka, opstanka i buduće nosti Osmanske carevine,“ koja se kao neka kob uvukla me u evropske države“. Sedamdeset godina kasnije, historičar Vasilj Popović je istočno pitanje ograničio na problem opstanka Osmanske carevine na Balkanskom poluostrvu i u istočnoj Sredozemlju (Levantu). To bi ustvari bila „najmla i najvažnija faza“ stoljetnih borbi između Azije i Evrope na njihovim najosjetljivijim dodirnim tačkama, kao što su moreuzi, Bosfor i Dardaneli, egejski i istočno-sredozemni otoci prema oblastima Levanta (Bliskog istoka). Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, BZKP, Sarajevo, 1997., 313; Kompleksnosti međunarodne politike značajno je doprinosila i činjenica da su velike sile bile interesno povezane i međusobno suprotstavljene u svim važnijim pitanjima svjetske politike. Jedno od takvih pitanja bilo je i Istočno pitanje, a u okviru njega i pitanje buduće statusa Bosne i Hercegovine. E. Radušić, *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici od 1857. do 1878. godine*, 10; M. Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije II*, 273-274; Značajno studiju, i dan danas nezaobilaznu za ovo pitanje, koja prikazuje sve značajnije događaje i općenitu diplomatiju (diplomatsku historiju) velikih sila u odnosu na Osmansko carstvo u sklopu Istočnog pitanja, napisao je već spomenuti historičar Vasilj Popović. V. Popović, *Istočno pitanje. Istorijski pregled borbe oko opstanka Osmanlijske carevine u Levantu i na Balkanu*, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo, 1965.

¹⁹² Opšte poznato je u historiografiji da je Velika Britanija važila za zaštitnika nezavisnosti i integriteta Osmanskog carstva u toku 19. stoljeća. To se prije svega veže za britanske ciljeve na Istoku. Također, V. Britanija je važila za evropsku silu koja je vodila vještu politiku održavanja balansa u Evropi 19. stoljeća. Osmansko carstvo je bilo idealno tranzitno područje za V. Britaniju prema Orijentu i Indiji. Edin Radušić, „Zemlja i ljudi u općim izvještajima britanskih konzularnih predstavnika za 1857. i 1858. godinu“, u: *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, Sarajevo, 2009., 165; Nije Velika Britanija jedina bila posebno zainteresovana za osmanske teritorije. U tome su joj konkurenti bile velike evropske sile poput Austrije, Francuske i Rusije. Tokom druge polovine 19. stoljeća tom krugu velikih sila se pridružili, od 1871. i 1870. godine ujedinjene, Njemačka i Italija. Međutim, najviše su se pitale i interesovale oko Istočnog pitanja i tzv. „Bolesnika na Bosforu“ sljedeće četiri velike sile: Rusija, Habsburška monarhija, Francuska i Velika Britanija. E. Radušić, *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici od 1857. do 1878. godine – Od branitelja i zaštitnika do tužioca i sudije*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2013., 21; Zapravo odnos britanske politike prema Osmanskom carstvu u drugoj polovini 19. stoljeća suštinski je definisao svojim naslovom knjige historičar E. Radušić – koja se problemski bavio ovom tematikom u kontekstu bh. historije

godine, predstavlja vrijeme osnivanja i otvaranja konzulata i vicekonzulata velikih evropskih sila u Bosni i Hercegovini. Nema sumnje da su monografije, koje su, na osnovu zna ajne primarne arhivske gra e, napisane i studiozno se bave politikama velikih sila u Bosni i Hercegovini uveliko doprinijele boljem razumijevanju me unarodnih odnosa i na ovom podru ju. Prije svega, tu treba navesti Tepi evu i Raduši evu studiju.¹⁹³ U narednim redovima teksta pre i emo na nešto konkretnije radnje koje su velike sile poduzimale na razmatranom podru ju i granici, a u fokusu e naro ito biti period od 1852. do 1862. godine, vrijeme ratova, a posebno Vukalovi evih ustanaka u Hercegovini.

Nakon što je slomio otpor bosanskomuslimanskog begovata, Omer-paša Latas je odlu no krenuo u akciju razoružavanja raje po Bosanskom ejaletu/vilajetu.¹⁹⁴ Mnogo je seljaka tada pobjeglo u susjedne zemlje. Jer, za raju, naro ito za stanovnike isto ne Hercegovine, ostati bez oružja je ozna avalo sramotu i predavanje postoje em osmanskom društveno-politi kom sistemu i korumpiranoj osmanskoj upravi na milost i nemilost. Kao što smo ve u prethodnim redovima teksta to pokazali, otpor su prvo pružili stanovnici Zubaca, ime su došli u otvorenu konfrontaciju sa osmanskom vlaš u.¹⁹⁵ Možda su, kada se ima u vidu sve agresivnija ruska

od 1857. do 1878. godine – „Od branitelja i zaštitnika do tužioca i sudije“. E. Raduši , *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici od 1857. do 1878. godine*, 33.

¹⁹³ I. Tepi , *Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima 1856-1878*. O selja kim pokretima u Bosni i Hercegovini krajem šeste i po etkom decenije 19. stolje a prema ruskim izvorima napisao je dosta iscrpan tekst historič ar Ibrahim Tepi , konkretno o ustancima hriš anskog stanovništva u isto noj i južnoj Hercegovini 1857-1863. godine. Za taj vremenski period u najkra em bi se moglo zaklju iti sljede e: da ruska arhivska i druga gra a nudi veoma bogate materijale o pokretu hriš ana u isto noj i južnoj Hercegovini u vremenu od sredine šeste do sredine sedme decenije 19. stolje a. Zapaža se da vodstvo ustanka u isto noj Hercegovini stoji u tijesnoj vezi sa crnogorskim dvorom, ali i ruskim konzularnim predstavnicima, posebno konzulatom u Dubrovniku, koji predstavlja vezu sa Crnom Gorom i u znatnoj mjeri usmjerava pokret hriš ana. I. Tepi , *Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima 1856-1878.*, 241-318; E. Raduši , *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici od 1857. do 1878. godine – Od branitelja i zaštitnika do tužioca i sudije*; Kada je u pitanju me unarodni aspekt i historija Bosne i Hercegovine, u inili bismo veliki previd ako ne bismo spomenuli djelatnost vrijednog jugoslavenskog, bosanskohercegova kog historič ara Galiba Šljivu. Njegove knjige, radovi i prilozi o austrijskom djelovanju i uticaju u Bosni i Hercegovini u toku 19. stolje a su nezaobilazna literatura za svakog historič ara koji se želi ozbiljno, nau no baviti rasvjetljavanjem konkretnih pitanja bh. historije. On je svojim istraživanjima u arhivima širom Evrope znatno doprinio rasvjetljavanju jednog veoma turbulentnog perioda bosanskohercegova ke historije. Konkretno, radi se o dugom 19. stolje u (1788-1878).

¹⁹⁴ Na mjesto bosanskog valije je poslije Tahir-pašine smrti imenovan Hafiz Mehmed-paša, dok je na mjesto vojnog komandanta bio imenovan serasker Omer-paša Latas. Hriš ani su se, nakon što je Omer-paša „slomio otpor begovske i aginske oligarhije“, ponadali da e se i njihovo stanje popraviti. Upravo se to najviše može vidjeti na primjeru bosanskog franjevca i ilirca Ivana Frane Juki a, koji je uspostavio blisku saradnju sa Omer-pašom, nakon ega mu se Omer-paša „zahvalio“ tako što ga je uhapsio i poslao u progonstvo. V. Popovi , *Agrarno pitanje u Bosni i turski neredi za vreme reformnog režima Abdulmedžida (1839-1861)*, 98; Razoružavanjem hriš anske raje Omer-paša je, osim povrede na ela pravednosti i jednakosti, nanio veliku materijalnu štetu hrišanima. V. Popovi , *Agrarno pitanje u Bosni*, 114.

¹⁹⁵ Grupa autora, *Bune i ustanci u Bosni i Hercegovini u XIX veku*, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1952., 48; Pored glavnog zadatka da slomi „samovolju bosanske oligarhije“, Omer-paša je od Porte dobio nare enje da smiri veoma napetu situaciju me u hrišanima, pogotovo tamo gdje je ruska i panslavisti ka agitacija bila prisutnija, što je sve bilo uslovljeno rastu om agresivnoš u Rusije na istoku, što se uskoro, u kona nici, razvilo u Krimski rat. V. Popovi , *Agrarno pitanje u Bosni*, 98.

politika na Balkanu općenito, ispravna ona razmišljanja i tumačenja koja su na stajalištu da je Omer-paša Latas, naravno uz instrukcije i dozvolu Porte, od početka misije i akcija u Bosanskom ejaletu imao zamisao da izazove takvu situaciju, kojom bi mu bila dozvoljena ekspedicija protiv Crne Gore. Bio je siguran u Portinu podršku u svemu tome, dok je na drugoj strani bio svjestan da bi to neminovno izazvalo otpor Habsburške monarhije i Rusije.¹⁹⁶ U direktnoj vezi sa takvim razvojem situacije u regiji i u pograničnom istohercegovačkom području za hrišćanskog vođu u ustanka nametnuo se plemenski kapetan iz Zubaca Luka Vukalovi, koji je dobio značajnu podršku kaluđera iz manastira Duži kod Trebinja. Postao je vrlo poznat zbog svoje borbenosti i nepomirljivog stava prema Osmanlijama. Kako je vrijeme proticalo, sve više su sukobi između osmanskih vlasti, sa kojima sarajevu doma i begovi, i seljaka istočnog dijela južne Hercegovine poprimali karakter oružanog ustanka, koji je otvoreno pomagao crnogorski knjaz Danilo.¹⁹⁷ Još 1851. godine, ruska diplomatija je došla do saznanja o predstojećoj osmanskoj ekspediciji na Crnu Goru, njihovu hrišćansku štenu. Prema tome, iste godine, u martu, je ruski izaslanik Titov ispitaio situaciju kod kapu čehaje Kneževine Srbije i hercegovačkog vezira Ali-paše Rizvanbegovića. Njihovi stavovi su bili umirujući prema ruske interese, posebno zbog toga što je bilo čak neizvjesno, u tim trenucima, da li će Omer-paša uspjeti skršiti otpor bosanskomuslimanskog begovata u Bosni.¹⁹⁸ Dok se Omer-paša, također oslovljavan i kao Omer Lutfi-paša, borio sa bosanskim i hercegovačkim begovatom, otkrivao je podatke koji su nedvosmisleno ukazivali na austrijske radnje na širenju svog uticaja u Bosanskom ejaletu. S tim u vezi je poduzimao određene mjere kojima bi u konačnici zaustavio takve trendove austrijskog uticaja na društveno-ekonomski, politički i kulturni život Bosanskog ejaleta i Hercegovine i sandžaka. Austrija nije dopuštala da se njen uticaj na tim područjima sputava, pa je radi toga zahtijevala na Porti da mušir Omer Lutfi-paša bude smijenjen, sa optužbama da u Bosanskom ejaletu nije radio u skladu sa reformnom politikom Porte – što je bilo vezano za provođenje ravnopravnosti hrišćanskog i muslimanskog stanovništva – i da je svojom, skoro dvogodišnjom, upravom samo još dodatno otežao položaj hrišćanskog stanovništva.¹⁹⁹ Bilo je jasno, zbog međunarodne situacije i odnosa uoči Krimskog rata i zaoštavanja odnosa između Osmanskog carstva i Rusije, da će zbog

¹⁹⁶ V. Popović, *Agrarno pitanje u Bosni*, 115; Omer-paša je žudio za tim da pokori Crnu Goru, što bi mu donijelo uspjeh i slavu. O tome je znao često razgovarati sa austrijskim generalnim konzulom Dimitrijem Atanackovićem. Posebno je nakon smrti crnogorskog vladike Petra II Petrovića a Njegoša 1851. godine, zbog uvjerenja da mu unutrašnje razmirice uveliko idu u korist, bio siguran da bi za „mjesec dana ušao na Cetinje“. V. Popović, *Agrarno pitanje u Bosni*, 115.

¹⁹⁷ Grupa autora, *Bune i ustanci u Bosni i Hercegovini u XIX veku*, 48.

¹⁹⁸ V. Popović, *Agrarno pitanje u Bosni*, 115.

¹⁹⁹ G. Šljivo, „Lajningenova misija u Istanbulu 1853. godine“, u: G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina u XIX stoljeću u spisima stranih izvještaja*, 297.

takvih austrijskih optužbi maršal i mušir Omer-paša biti opozvan iz Bosne, nakon čega je Porta nastojala da izgladi odnose i uspostavi ranije prijateljske odnose sa austrijskom vladom. Međutim, austrijski zahtjevi za izmirenje su bili neprihvatljivi za Portine interese, tako da je po etkom 1853. godine došlo čak do zaoštavanja u međusobnim odnosima, i po etlo se „zveckati oružjem na granici“.²⁰⁰

Paralelno sa ovakvim razvojem događaja i zaoštrenim habsburško-osmanskim odnosima krajem 1852. godine, u prvi plan je izbilo i Crnogorsko pitanje. Već je tada bila vidljiva podrška knjaza Danila ustaničkim aktivnostima u istočnoj Hercegovini, čime je samo čekao povoljan trenutak da otpočne neprijateljstvo sa Osmanskim carstvom. On je davao znatan poticaj oružjima na hercegovačko-crnogorskoj granici i sa skadarskim pašom. Također, Porta se nije slagala sa nedavnom promjenom u Crnoj Gori, a to je bila promjena titule crnogorskog vladara. U svemu tome je bila bespomoćna, jer su Rusija i Habsburška monarhija dale podršku knjazu Danilu.²⁰¹ Posljedicom ustaničkog razvoja situacije na pograničnom istočnohercegovačkom području, a na prijedlog Omer-paše Latasa, Porta je odlučila objaviti rat Crnoj Gori, jer su bili uvjereni da bi njen poraz označio i ugušenje ustanka pod vodstvom Luke Vukalovića u istočnoj Hercegovini.²⁰² Iako je Crna Gora bila štitičenica Rusije i Habsburške monarhije/Austrije²⁰³, ipak je u zimu 1852. i na proljeće 1853. godine, velika osmanska vojska, na čelu sa Omer-pašom, udarila na Crnu Goru i ustaničkim četama Luke Vukalovića koje su ostale u pozadini ratnih dešavanja. Time se ovaj ustanak pretvorio u osmansko-crnogorski rat, u kojem je Omer-paša odnio trijumfalnu pobjedu. Tada se uključuje jedan od međunarodnih faktora u ovaj rat, zapravo, susjed objema stranama u ratu Habsburška monarhija/Austrija, kojoj je zbog njene politike na Balkanu i osvajačkih pretenzija odgovarala nemirna situacija u pograničnoj oblasti. Ona je intervenisala kod Porte da zaustavi buduća ratna dejstva protiv Crne Gore. Zatim, radi prevencije daljih sukobljavanja mobilisala je 5.000 vojnika i komandu povjerila generalu Josipu Jelačiću. U ovome poslu je austrijska strana obavijestila rusku vladu u Petrogradu, a pravdala ga je neprijateljskim držanjem Osmanskog carstva, što su dokazivali da je primila i pomagala izbjegle poljske i mađarske revolucionare poslije ugušivanja njihove

²⁰⁰ G. Šljivo, „Lajningenova misija u Istanbulu 1853. godine“, 297-299.

²⁰¹ Isto, 299.

²⁰² Omer-paša je u proljeće 1852. godine otputovao iz Sarajeva u Bitolj, gdje se uveliko pripremao za predstojeću ekspediciju. Pohod na Crnu Goru je poduzeo krajem 1852. godine. V. Popović, *Agrarno pitanje u Bosni*, 116; Omer-paša je naredio oduzimanje oružja u pobunjenim oblastima, čime je utvrdio da crnogorski knjaz pomaže i pobunjuje njihovo stanovništvo, sa žestokim optužbama knjaza Danila kod sultana Abdulmedžida I. G. Šljivo, „Lajningenova misija u Istanbulu 1853. godine“, 300.

²⁰³ G. Šljivo, „Lajningenova misija u Istanbulu 1853. godine“, 301.

revolucije 1848-1849. godine.²⁰⁴ Vrlo brzo se pronio glas o uspjehu Lajningenove misije u Istanbulu među hrišćanima, tako da su se njihove nade u austrijsku pomoć pojačale i umnožile su se njihove molbe za pomoć i zaštitu.²⁰⁵ Slobodno se može kazati da je Austrija već tada ispoljavala svoje intencije da okupira Bosnu i Hercegovinu da bi „zaštitila hrišćane“. Zapravo, u tim namjerama je ležao pravi motiv austrijske intervencije u korist Crne Gore. Osmanskom carstvu nikako nije odgovarao rat protiv Austrije, pa je moralo popustiti. Crna Gora, iako poražena u ovom ratu, iskoristila je zaplet između velikih sila, i dalje se nije u potpunosti pomirila sa Osmanlijama. U pograničnom području istočne Hercegovine nastavile su se međusobne trzavice i svađe, pa se, na primjer, Grahovljani i druga hercegovačka plemena nisu htjela potpuno pokoriti osmanskim vlastima. Nemiri su nastavljeni pod vodstvom Luke Vukalovića, sa ponekim manjim oružanim sukobom, sve do jeseni 1857. godine.²⁰⁶

U periodu od 1853. do 1856. godine trajao je Krimski rat. I nakon Lajningenove misije u Istanbulu, Austrija je nastavila provoditi svoju vanjsku politiku, karakterističnu još od ranije, a pogotovo od sredine 19. stoljeća, koja se fokusirala na balkanske posjede Osmanskog carstva.²⁰⁷ Stoga je ona pratila sva dešavanja na Balkanu, prevashodno zbog težnje da sprečava namjere i radnje drugih velikih sila da se uvrste na tom području. Posebno su za to bile zainteresovane Rusija, Francuska i Velika Britanija. Austrijska vanjska politika se ponajviše fokusirala na to da, u toku Krimskog rata, održi Crnu Goru neutralnom. Crnogorska neutralnost bi se ogledala u tome što bi za vrijeme ovog rata bila suzdržana i ne bi napdala, kao što je prethodnih decenija imala običaj, susjedne osmanske teritorije, ponajviše Hercegovačku i Skadarski sandžak, te da održava mir i red na granicama sa Austrijom i Osmanskim carstvom. U vezi s takvom politikom je djelovao u ovom ratnom periodu dalmatinski namjesnik Lazar Mamula, koji je pokušao pridobiti knjaza Danila za tako nešto.²⁰⁸ Pošto je postojala velika

²⁰⁴ Grupa autora, *Bune i ustanci u Bosni i Hercegovini u XIX veku*, 49; Samo je međunarodni faktor u vidu Habsburške monarhije/Austrije spasio pritješnjenu Crnu Goru, tako što ju je spasila u martu 1853. godine austrijska diplomatska intervencija dobro poznatom Lajningenovom misijom u Istanbulu. V. Popović, *Agrarno pitanje u Bosni*, 116; Misija austrijskog grofa Kristijana Lajningena bila je, uglavnom, vezana za nezadovoljstvo Austrije osmanskom politikom u Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori pred izbijanje Krimskog rata. Vidi više o tome u: Galib Šljivo, „Lajningenova misija u Carigradu 1853. godine“, u: *Istorijski zapisi*, God. XXIX, knj. XXXIII, 2., Titograd/Podgorica, 1976., 187-226.

²⁰⁵ V. Popović, *Agrarno pitanje u Bosni*, 120.

²⁰⁶ Grupa autora, *Bune i ustanci u Bosni i Hercegovini u XIX veku*, 49-50.

²⁰⁷ G. Šljivo, „Utjecaj barona Mamule na crnogorsko-hercegovačke odnose u toku Krimskog rata“, u: G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina u XIX stoljeću u spisima stranih izvještava*, 363.

²⁰⁸ Isto, 363-365; Kroz izvještaj dalmatinskog namjesnika L. Mamule možemo uvidjeti da je knjaz Danilo njega upoznao sa pitanjem održavanja mira na hercegovačko-crnogorskoj granici, i istakao da je svima vrlo dobro poznato, da je Crna Gora u „stanju da ishrani jedva trećinu svoga stanovništva, i da ono radi toga mora poduzimati pojedinačne upade preko granice na turski teritorij, kako ne bi pomrlo od gladi“. G. Šljivo, „Utjecaj barona Mamule na crnogorsko-hercegovačke odnose u toku Krimskog rata“, 366.

može da Crna Gora uđe u rat protiv Osmanskog carstva, što ne bi značilo i okretanje od Austrije, Mamula je pokušavao knjaza odvratiti od takvih pomisli, tako što ga je uvjeravao da će ih Austrija, kao velika i moćna država, zaštititi ukoliko ostanu mirni. Bilo je izvjesno, da Rusija nije u stanju da pruži podršku i pomoć Crnoj Gori, zbog ratnih okolnosti, time je Austrija ukazivala Crnoj Gori da će joj, kako u miru, tako i ratu, pružiti brzu i snažnu pomoć. To su dokazali, kako je baron Mamula tom prilikom spomenuo, i u prethodnoj austrijskoj intervenciji u osmansko-crnogorskom ratu 1852-1853. godine. Također, pomoć Crnoj Gori su pružili i 1854. godine u hrani, jer je prethodna godina bila podbacila, time je bila spriječena glad u zemlji.²⁰⁹ Uglavnom, svi planovi barona Mamule, a koji se se vezali za Crnu Goru i knjaza Danila bili su osmišljeni u drugoj polovini 1855. godine. To je bila izrazito nerodna godina, zbog čega je Crnoj Gori opet prijetila glad. Takvo stanje je natjeralo crnogorskog knjaza da traži sa strane finansijsku podršku, ali je nagnalo i hercegovačko i crnogorsko pogranično stanovništvo na uсталije pljačkaške pohode na granici.²¹⁰

Nakon okončanja Krimskog rata 1856. godine, i teškog ruskog poraza, u Evropi je uveden Pariskim ugovorom, potpisan 30. marta 1856. godine, novi red. Na Balkanu nije bilo značajnijih promjena, a Osmansko carstvo je od strane velikih sila potpisnica ugovora dobilo garancije o održavanju nezavisnosti i integriteta carstva. Knjaz Danilo je bio pogođen ovom odredbom, jer je to bila važna prepreka na putu ka priznanju nezavisnosti Crne Gore.²¹¹ Tokom 1856. godine u istočnohercegovačkom području došlo je do aktivnijeg prikupljanja poreza, što je bilo praćeno nemilosrdnim rekvizicijama i nasiljem osmanskih vlasti nad civilnim stanovništvom. Takav odnos osmanskih vlasti je prouzrokovao novi ustanak 1857. godine, pod vodstvom L. Vukalovića, koji je, zbog teritorijalne širine koju je zahvatio, izazvao veliku pažnju međunarodnih aktera, velikih evropskih sila. Rusija je širila preko Srbije svoj uticaj na ustanak u Hercegovini i na njene vođe i planove. Tako se, na primjer, crnogorski knjaz Danilo namjeravao sa srpskim knezom Mihailom u Beogradu dogovoriti o zajedničkim akcijama, iskazujući čak i spremnost da se bori kao obični vojnik u srpskoj vojsci.²¹² Knjaz Danilo je bio

²⁰⁹ G. Šljivo, „Utjecaj barona Mamule na crnogorsko-hercegovačke odnose u toku Krimskog rata“, 366-367.

²¹⁰ Isto, 379.

²¹¹ Isti, „Promemorija barona Mamule o međunarodnom položaju Crne Gore“, u: G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina u XIX stoljeću u spisima stranih izvještaja*, 385.

²¹² Dušan T. Bataković, *Nova istorija srpskog naroda*, Beograd, 2015., 205; Vukalović, *Luka Vukalović i Hercegovina ki ustanici od 1852-1862. godine*, 33; U vezi s ustancima hrišćanima u Hercegovini je bilo direktno povezano agrarno pitanje, pa je stoga o socijalnom položaju hrišćanima u Hercegovini oko 1870. godine pisao Artur Evans na sljedeći način: „Pošto je trpeo zbog dvostruke nemoći, društvene i verske, hrišćanski kmet, ili onaj koji obrađuje zemlju, u gorem je položaju od mnogih robova u našim najtamnijim vremenima, i potpuno je prepušten milosti muslimanskog vlasnika zemlje kao da je rob. U stvari, aga je po zakonu obavezan da sklopi pismeni sporazum sa kmetom o visini dažbina i plaćanju naknade za rad, ali činjenica je da je taj mali vladar oholo odbijao da uđe u bilo kakvu sličnu ugovornu obavezu. Pošto turska vlada vrlo dobro zna da njenom posjedu u Hercegovini

realan političar svoga vremena, i veoma je dobro procjenjivao da ne može ostvariti postavljene ciljeve prihvatljive za Crnu Goru u postojećim međunarodnim odnosima, bez jače podrške neke od velikih sila. Takvu podršku je vidio u Francuskoj, kojoj se obratio, jer je dobro znao da je ona poslije Krimskog rata postala najuticajnija evropska sila i glavni arbitar evropske politike. Samo prihvatanje Francuske da pruži gostoprimstvo crnogorskom knjazju je bilo, doduše prešutno, priznavanje nezavisnosti Crne Gore i njenih ciljeva u smislu teritorijalnog proširenja na susjedne osmanske teritorije. Takve crnogorske težnje i planove, osim osmanske Porte, nije podržavala ni Austrijska vlada, a posebno kada je u pitanju izlazak Crne Gore na more.²¹³ Na drugoj strani, na sastanku Napoleona III i Aleksandra II, održanog u septembru 1857. godine, došlo je do usaglašavanja da se dva vladara dogovaraju o svemu što je vezano za Istočno pitanje, čime je bila obuhvaćena i Crna Gora kao njihova štitenica. Kada se knjaz Danilo vratio iz Pariza, stanje je bilo jasno: Crna Gora je imala više povjerenja u Francusku nego u Austriju, jer je ona od sebe udaljila Rusiju. Sa početkom jačeg ustaničkog djelovanja hrišćana u Hercegovini, uzimajući u obzir podršku koju je obezbijedio, knjaz Danilo je jasno stavio do znanja da će on i Crna Gora pomagati ustanicima. Francuska je početkom 1858. godine štitila u tom pogledu Crnu Goru, dok joj je Austrija saopštila da Crnu Goru smatra osmanskom pokrajinom.²¹⁴ Najvažnije pitanje knjazju Danilu je bilo pitanje priznavanja nezavisnosti Crne Gore, a što je bilo u direktnoj vezi sa širenjem njenog teritorija. Stoga je svakodnevno pratio dešavanja na granici i upuštao se u borbe samo onoliko koliko to ne bi zasmetalo Austriji i Francuskoj.²¹⁵

U vezi sa takvim razvojem dešavanja knjaz Danilo je pružio svesrdnu podršku ustanicima u Istočnoj Hercegovini, pa je time ušao u još jedan rat sa Osmanskim carstvom. Odnio je u tom ratu važnu pobjedu na Grahovcu 1858. godine, gdje je vojvoda Mirko Petrović Njegoš teško porazio Osmanlije.²¹⁶ Kroz prethodno spomenuti Promemorij, baron Mamula je austrijskoj vladi predlagao, prije ovih dešavanja, svrgavanje crnogorskog knjaza i njegovih

nema dugog veka u slučaju ako se ozbiljno suprotstavi slovenskim muslimanima tamo rođenim, beg ili aga može nekažnjeno da krši zakon. Njemu je na taj način dopušteno da sa kmetom postupa kao s pokretnom imovinom. On nemilosrdno mu i kmeta, na način na koji niko drugi ne bi postupao ni sa životinjom. Bilo koji komad zemlje koji raja kupi, kuću u koju sagradi, bilo koji komad vrta koji je stvorio svojim radom u kršu, aga grabi kako mu se sviđi.“
D. T. Bataković, *Nova istorija srpskog naroda*, Beograd, 2015., 204.

²¹³ G. Šljivo, „Promemorija barona Mamule o međunarodnom položaju Crne Gore“, 387-389.

²¹⁴ Isto, 389-390.

²¹⁵ Isto, 391; Ovom pitanju je Austrija pridavala veliki značaj. Samo teritorijalno proširenje Crne Gore je u Dalmaciji kod austrijskih vlasti izazivalo odbojni stav, a vrlo dobro je poznato da je Austriji smetala svaka nezavisna država na Balkanu. Najviše o ovome pitanju se raspravljalo u jednom opširnom *Podsjetniku* (Promemoriji), napisanom od strane barona Lazara Mamule, dalmatinskog namjesnika, koji je poslao u Beograd. Detaljno o tome vidi u: G. Šljivo, „Promemorija barona Mamule o međunarodnom položaju Crne Gore“, 392-408.

²¹⁶ D. T. Bataković, *Nova istorija srpskog naroda*, Beograd, 2015., 221.

direktnih potomaka. Vrlo je moguće da knjaz Danilo nije bio upoznat sa takvim prijedlozima, ali je poznato da nije imao povjerenja u Austriju i njenog dalmatinskog namjesnika. Koliko se austrijska vanjska politika usmjeravala u pravcu ovih prijedloga Mamule, pokazuje 1858. godina i dozvole austrijske vlade Osmanskom carstvu da može koristiti luke Klek i Sutorinu, da bi, što je prije moguće, poslala dodatne kontingente vojske u Bosanski ejalet i u Hercegovinu radi ugušivanja pobuna i u slučaju ratnim okolnostima na hercegovačko-crnogorskoj granici. To definitivno potvrđuje stav Austrije u njenim namjerama da spriječi teritorijalno proširenje Crne Gore i sve njene poduzete akcije za priznavanje nezavisnosti. Pored značajne pobjede Crnogoraca nad vojskom Osmanskog carstva na Grahovcu 1858. godine, velike su prilike da je zbližavanje Crne Gore i Francuske kod Austrije izazvalo mijenjanje stava prema Crnoj Gori, što je opredijelilo Austriju da se vrsto drži osmanske strane u ovom sukobu Crnogoraca i Osmanlija, pri čemu joj ovoga puta nije bilo stalo da zaštiti hrišćansku vjeru u Crnoj Gori.²¹⁷ Da bi se zaustavila dalja krvoprolića na obje strane, ponovo se upleo koncert velikih sila sa svojom intervencijom i zaustavio daljnja neprijateljstva. Međunarodna, konzularna komisija je odredila razgraničenje između Crne Gore i Osmanskog carstva krajem 1858. godine, čime je knjaz Danilo uspio pripojiti Crnoj Gori sljedeći teritorij: Grahovo, Rudine, Nikšićku župu, Lipovo, dio Drobnjaka, dio teritorija plemena Vasojevića i Kuća 1859. godine. Upravo od tada su velike sile Crnu Goru sve više uvažavale kao nezavisnu državu nego kao knjaževinu pod osmanskim suverenitetom.²¹⁸ Kakva je situacija vladala u istočnoj Hercegovini od grahovske pobjede do ponovnog izbijanja ustanka krajem 1860. godine, dobro je predstavio major Jovanović, član austrijske komisije za razgraničenje. On je u septembru 1859. godine javljao u Beču, „da je sve to mirenje samo forma, a u stvari da neprijateljstva manje više skrivena, traju dalje. To je stanje bez zakona; uskoci gospodare svim pograničnim oblastima; a Turci sami nemaju ni dovoljno autoriteta ni energije. Vatra nije ugašena, nego samo zapretana i prvom prilikom buknuće silan plamen“.²¹⁹

Nakon što je konzularna misija otišla, stanje u istočnoj Hercegovini i na granici se nije potpuno sredilo. Dakle, nije bila, kako je to u svom izvještaju austrijski konzul Martini naglasio, ukinuta bezobzirnost pri uzimanju haka itd. Zbog toga je uviđao da je jedina opcija i izlaz strana intervencija, tj. međunarodno posredovanje ili unutrašnja revolucija. Prve arke i sukobi su započeli u novembru 1860. godine na osmansko-crnogorskoj granici kod Podgorice, a na hercegovačkoj strani konflikti su počeli u januaru 1861. godine, u kojem su učestvovala

²¹⁷ G. Šljivo, „Promemorija barona Mamule o međunarodnom položaju Crne Gore“, 408.

²¹⁸ D. T. Bataković, *Nova istorija srpskog naroda*, Beograd, 2015., 221.

²¹⁹ V. Petrović, *Luka Vukalovići i Hercegovina od 1852-1862. godine*, 70.

pograni na hercegova ka i crnogorska plemena i osmanske posade kod Nikšića. Sukobi su bili prisutni i u okolini Foče. Banjani su se prvi pridružili uskokima, nakon čega se cijela istočnohercegovačko-crnogorska oblast zapalila plamenom ustanka. Kod hercegovačkih plemena Pivljana, Banjana, Drobnjaka, Zubaca i Kazanaca agitirao je hercegovački vezir Ismail-paša, da se ne dižu na ustanak. Međutim, njihovi predstavnici nisu došli na pregovore u Mostar. Čete L. Vukalovića su djelovale protiv osmanskih posada u Sutorini, a osmanske neregularne trupe – bašibozuci – napadali su i palili po selima prema crnogorskoj granici.²²⁰

Međunarodni faktori su odigrali zapaženu i značajnu ulogu u srećivanju prilika u Hercegovini i odnosa na granici. Naravno, to su bili zainteresovani za mirnu situaciju u ovim krajevima, jer je tu bila dosta aktivna propaganda revolucionarnih pokreta Italije, Poljske i Mađarske, što je bilo usmjereno protiv Austrije/Austro-Ugarske monarhije. Dalje rasplamsavanje ustanka nije bilo u interesu ni ostalih velikih sila Evrope. Stoga su odlučno poduzeli mjere, krajem maja 1861. godine, i u Mostaru se ponovo sastala komisija konzula velikih sila da bude posrednik između ustanika i osmanske vlasti. Ponovo je Porta za svog eksponenta odredila Omer-pašu Latasa, koji je trebao da sredi prilike u Hercegovini i na granici prema Crnoj Gori. Porta mu je posebno naglasila da treba biti popustljiviji prema ustanicima i Luki Vukaloviću, a da bude krajnje surov i odlučan prema pretenzijama Crne Gore. Prije vojne akcije, Omer-paša je pokušao riješiti sukob uz pomoć konzularne komisije, i u tu svrhu je izdao „Objavljenije“, u kojem je proklamovao ustanicima određene ustupke. Međutim, ustupci su za ustanike bili neznatni, a i crnogorski knjaz Nikola I nije bio za mir sa Osmanlijama. Konzularna komisija nije odustajala, pa je predložila još olakšica pograničnom stanovništvu, a bašibozucima odredili su trebali da napuste Hercegovinu. Pri pregovorima Omer-paše i ustanikog vodstva, pokazalo se da su hercegovački ustanici direktno povezani s pitanjem regulisanja odnosa između Osmanskog carstva i Crne Gore, i pravi mir na pograničnom području se mogao postići samo sporazumom sa Cetinjem. Ali, svaki pokušaj Omer-paše da pregovara sa knjazom Nikolom, a nešto kasnije i Lukom Vukalovićem bio je neuspješan, dok je svako kolebanje kod nekih hercegovačkih plemena u koristu sasijeno sa Cetinjem.²²¹

Poslije neuspjeha u pregovorima, Omer-paši nije preostalo ništa drugo nego da upotrijebi silu. Tome su samo dodatno doprinijeli ponovo otpočeti sukobi između ustanika, koje su ispomagali Crnogorci, i osmanskih trupa. Ustanici su u početku sukoba, od augusta do kraja oktobra 1861. godine, bili puno uspješniji, a Luka Vukalović je uspio podići na oružje Popovo

²²⁰ Grupa autora, *Bune i ustanici u Bosni i Hercegovini u XIX veku*, 64.

²²¹ Isto, 65.

Polje i Trebinjsku šumu. Međutim, unutrašnje trzavice su bile kobne po dalje napredovanje ustanika u aktivnosti. Razdor se pojavio između L. Vukalovića i knjaza Nikole I, jer je postojala sumnja da je L. Vukalović imao želju za samostalnim djelovanjem, što se nije poklapalo sa željama i politikom crnogorskog knjaza. Stoga mu je knjaz oduzeo titulu vojvode, što nije zaustavilo L. Vukalovića da i dalje vrši vlast u Zupcima, Kruševicama i Dračevici. Ovo je bilo prije svega vezano za prijedlog da je on uspostavljao veze sa Osmanlijama i da je time pokazivao neloyalnost svome crnogorskom vladaru. Ovakvo nepovjerenje Cetinja prema L. Vukaloviću ga je natjeralo da pokuša postići sporazum sa Omer-pašom, ali neuspješno.²²²

Naredne 1862. godine, u martu i aprilu, vodile su se jake borbe u Vasojevićima i u klancu Duga u blizini Nikšića, što je bilo odlučujuće da Omer-paša predloži Porti da se objavi rat Crnoj Gori. Ustanici su u početku, u sadejstvu sa Crnogorcima, tokom maja 1862. godine postigli znatne rezultate, međutim, tokom ljeta ratna sreća se okrenula u korist osmanske vojske, koja je uspjela slomiti otpor udruženih Crnogoraca i ustanika. Da bi spriječila dalju katastrofu po Crnu Goru, velike sile su intervenisale i zastavile dalja ratna dejstva, dok su granice ostale neizmijenjene i u onakvom stanju kakve su bile uspostavljene prvim zvaničnim razgraničenjem sa Osmanskim carstvom iz 1858. godine. Jedna od težih odluka ovoga mira po Crnogorce bila je odredba po kojoj su osmanske trupe mogle podići i zaposjesti karaule na putu koji vodi kroz Crnu Goru od Nikšića do Podgorice. U posljednjoj etapi ustanka L. Vukalović i njegovi ustanici su se uglavnom držali pasivno.²²³

Poraz Crne Gore u ovom ratu je praktički predstavljao i likvidaciju hercegovačkog ustanka. Ustanici su ponovo od strane Omer-paše dobili amnestiju, što je L. Vukalović prihvatio i sklopio sporazum sa osmanskim vlastima. Time su istočnohercegovačke zajednice proglasile lojalnost osmanskom sultanu, čime su bile uključene u vojne strukture na granici i u istočnohercegovačkom području. Nakon još jednog pokušaja dizanja ustanka u istočnoj Hercegovini u septembru 1864. godine, i izostanka podrške od strane knjaza Nikole I, L. Vukalović je u maju 1865. godine napustio Hercegovinu i emigrirao u Rusiju. Treći ustanak na istočnohercegovačkom području, koji je prerastao u osmansko-crnogorski rat i završio porazom Crne Gore, ipak je donio određene ustupake pograničnom stanovništvu. S tim u vezi, u narednom periodu je došlo do izvjesnog smirivanja na ovom pograničnom području, koje je do tada uvijek bilo spremno da se diže na oružje i ustanak protiv sultana i osmanskih vlasti.²²⁴ Ovaj

²²² Grupa autora, *Bune i ustanici u Bosni i Hercegovini u XIX veku*, 66.

²²³ Isto.

²²⁴ Isto, 67-68.

ustanak su savremenici ocjenjivali kao „puška srbska za krst svetij i slobodu“, a L. Vukalovi je, dok je ustanak trajao i bio u zenitu, poređen sa poznatim borcem za italijansko ujedinjenje uzepe Garibaldijem.²²⁵

U prethodnim redovima teksta mogli smo pratiti kako su u toku Vukalovi evih ustanaka u Hercegovini (1852-1862) bili od presudne važnosti međunarodni akteri, koji su imali uloge arbitra u ovim kriznim situacijama na pograničnom dijelu istočnohercegova-kocrnogorske granice, kao i to da je Knjaževina Crna Gora, kao hrišćanska država u izgradnji, bila uglavnom štitenica velikih sila u takvim situacijama. Velike sile su nastojale zaštititi Crnu Goru, konkretno Rusija, Francuska i Habsburška monarhija/Austrija, dok se na drugoj strani itekako gledalo i na otklanjanje suvereniteta i teritorijalnog integriteta Osmanskog carstva, u čemu je, u ovom periodu, prednjačila Velika Britanija zbog svojih, prije svega, ekonomskih interesa na Balkanu, Levantu i Istoku, dok je antipod takvoj zaštitnoj politici predstavljala carska Rusija, sa svojim jasno postavljenim ciljevima, koji su predviđali nestanak Osmanskog carstva i izlazak na topla mora.

Godina 1850-1851., osim što predstavlja kraj ere vladavine bosanskomuslimanskog begovata u Bosanskom ejaletu, predstavlja početak perioda kada je Osmansko carstvo zahtijevalo mnogo više finansijskih sredstava kako bi nastavilo svoju evropeizaciju i modernizacijski put. S tim u vezi, u Hercegovinu su stupile na scenu nove i moćne osmanske elite službenika koje su radile na tome. Sredina 19. stoljeća, također, predstavlja početak perioda otvaranja konzulata i vicekonzulata u Rumeliji, što je u Hercegovini, pored nove osmanske elite službenika, uključilo i prisustvo velikih sila, njihovih predstavništava (konzulata i vicekonzulata) i konzula u javni život sandžaka. Konkretno, u Hercegovini, u Mostaru je prvo otvoren konzulat Habsburške monarhije/Austrije, potom ruski, a onda i ostalih velikih sila. Prije svega, zbog ekonomske ovisnosti Osmanskog carstva od evropskih velikih sila, osmanski službenici su bili primorani da tolerišu i prihvataju miješanje njihovih konzula u unutrašnja pitanja Osmanskog carstva i u Hercegovačkom sandžaku. Na drugoj strani, nisu tolerisali iste postupke poduzimane od strane „nezvaničnih agenata“, koji su neminovno bili povezani sa crnogorskim ili srbijanskim političkim krugovima. Oni su se, sukladno interesima njihovih vlada, intenzivno miješali, isto kao i konzuli velikih sila, u lokalna pitanja na području Hercegovine.²²⁶

²²⁵ D. T. Batakovi, *Nova istorija srpskog naroda*, Beograd, 2015., 206.

²²⁶ H. Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina*, 325.

Provođenje reformi tanzimata u Hercegovini nije išlo lako, stoga su centralne osmanske vlasti primorale službenike u Hercegovu kom sandžaku da u prikupljanju poreza djeluju isuviše ofanzivno. Takva djelatnost se ponajviše reflektirala na seosko stanovništvo i njihovu svakodnevnicu, jer nisu prihvatili nova povećanja u propisanim porezima koje su ubirali zakupnici poreza i predstojnici sela. Iako ti državni porezi, u vidu desetine, nisu bili dramatično povišeni, sama njihova vezanost za nerasterećena davanja iz predreformne ere predstavljala je problem. Međutim, takvom državnom politikom, šire seosko stanovništvo Hercegovu kom sandžaka je dobilo pravnu sigurnost, a posebno se to može ista i za hrišćansko, pogranično stanovništvo. Dakle, Osmanska država nije zadirala i nije se uplitala u one historijski razvijene obaveze hrišćana prema sloju begova i aga, što je bila tradicija zavisnosti hrišćanskog stanovništva od sloja bosanskomuslimanskog begovata/zemljoposjednika. No, iako su postojali određeni problemi, ovaj period ipak predstavlja, u seoskom životu hrišćana, značajan polet u kvaliteti organizacije života i svakodnevnicu. Kao što smo mogli uvidjeti, sve planirane reforme nisu mogle biti nesmetano provedene, jer se situacija dodatno usložnjavala izbijanjem masovnih nasilja u Vukalovim ustancima od 1852. do 1862. godine (od sredine 1870-ih i do i do eskalacije nasilja na širem istohercegovačkom području i na granici prema Crnoj Gori).²²⁷

Prekretnicu za društvene prilike u istohercegovačkim oblastima, naseljenim gotovo isključivo hrišćanskim stanovništvom, predstavlja Saferska naredba iz 1859. godine, koja je uređivala odnose naftlicima u Bosanskom ejaletu. U ovim oblastima je, nakon što je zakon donesen, došlo do promjene ranijih odnosa između zemljoposjednika i kmetova, što se najviše ogledalo u tome da su od tada hrišćanske porodice teško mogle biti otjerane iz kuća i sa posjeda koje su vodili. To je bila jako bitna stavka zakona, koja je unijela pravnu sigurnost i koju su hrišćani u zbilji mogli i osjetiti. Pravo na obrambivanje zemlje se tako moglo prenositi unutar porodice i na sljedeću generaciju. Time su, ubrzo, seoske porodice mogle kupovati svoju zemlju od aga i begova, što je unosilo važnu mentalnu preorijentaciju. Takvi društveni odnosi su, na primjer u zavojanskim selima, pokrenuli ubranu promjenu seoskih struktura.²²⁸ O tim

²²⁷ H. Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina*, 380-381; Kada smo govorili o miješanju velikih sila u lokalna pitanja u Hercegovini, ne može se zanemariti uticaj i uplitanje Crne Gore u dešavanja u istočnoj Hercegovini. Politiku Crne Gore, u vezi sa ovim pitanjem, najbolje opisuje Risto Proroković, rođen u Nevesinju, savremenik svih buna i ustanaka u toku druge polovine 19. stoljeća u Hercegovini. H. Grandits u svojoj monografiji *Multikonfesionalna Hercegovina* izdvaja jedan citat iz Ristine detaljne analize ustanaka u Hercegovini, a on glasi: „Zamisliti bilo kakav važniji ustanak u Hercegovini koji bi se mogao održati duže vremena bez podrške Crne Gore, nemoguće je stvar.“ Risto Proroković, *Nevesinjska buna 1874. i početak ustanka u Hercegovini 1875. godine*, 1. (citirano prema: H. Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina*, 339.).

²²⁸ H. Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina*, 117-118.

promjenama je pisao antropogeograf Jevto Dedijer, koji je u toku druge polovine 19. stolje a odrastao u rudinskom podru ju. H. Grandits je u svojoj monografiji *Multikonfesionalna Hercegovina* u vezi s ovim velikim promjenama u isto nohercegova kom kontekstu izdvojio sljede i citat:

„Kada su se u drugoj polovini 19. stolje a kmetovi mogli nastanjivati sigurnije i trajnije, sela su se po ela naglo razvijati. A danas tako umjesto nekadašnjih malih sela sa deset ili petnaest ku a katkad postoje op ine sa sedamdeset ili ak osamdeset ku a. Umjesto grupica od dvije, tri ku e sada se tu nalaze sela sa deset ili dvadeset ku a. Ovaj je razvoj bio toliko brz da se oni stari ljudi koji se današnjih op ina sje aju još kao malih sela, ne mogu uistinu naviknuti na nove nazive.“²²⁹

Kako su reforme tanzimata sve više pronalazile plodnije tlo u isto nohercegova kim oblastima, što se posebno može pratiti nakon uspostavljanja sigurnih prava naseljavanja hriš ana od kasnih 1850-ih godina, to je proces promjene seoskih struktura bio dodatno ubrzavan i sve je više porodica napuštalo ovo podru je, dok se putem podjela doma instava broj ku a u ovom podru ju u kratkom vremenskom periodu uveliko pove ao.²³⁰

²²⁹ Jevto Dedijer, „Bile ske Rudine“, u: *Srpski etnografski zbornik*, Knjiga V, Beograd, 1903., 713. (citirano prema H. Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina*, 118.

²³⁰ H. Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina*, 133.

ZAKLJUČAK

Okosnica mog rada bila je prikazati dinamičan i uzbudljiv život tokom cijelog 19. stoljeća (zaključno sa 1875. godinom) na hercegovačko-crnogorskoj granici i na hercegovačkom području, kao i s druge strane granice. Nasilni ustanci na tom istočnohercegovačkom području i, generalno u Hercegovini dugo vremena su bili vezani za pitanje ko će preuzeti vlast u toj regiji, što predstavlja tzv. „historijsku borbu za vlast“ na ovom veoma trusnom području. Te borbe su se rasplamsale još u prvoj polovini 19. stoljeća između predstavnika centralne osmanske vlasti, tj. bosanskomuslimanskog begovata/aristokratije u istočnoj Hercegovini i sve „slobodnijeg“ crnogorskog stanovništva, kao i onog pravoslavnog u istočnohercegovačkim oblastima. Hercegovačko stanovništvo, a posebno ono u istočnohercegovačkim oblastima na granici sa Crnom Gorom, bilo je sistematskim akcijama naoružavanja i mobilizacijama uvijek u stanju ratne pripravnosti zbog nestajanja ustanaka, ratova i sa time povezanih kriza, čime je neminovno bilo uključeno u sukobe na hercegovačkom području i na hercegovačko-crnogorskoj granici i u Crnoj Gori. Lokalne age i begovi su takve pokrete na njihovom području i granici svim silama pokušavali da uguše i savladaju. Oni su se prema ustanicima odnosili kao prema banditima i hajducima, što su oni u suštini i bili, jer su ometali i potkopavali red i mir na razmatranom području. Dok su u istočnohercegovačkim oblastima djelovali već spomenuti hajduci i banditi, odmetnici iz reda pravoslavaca, iz susjedne Crne Gore su gotovo kontinuirano, a pogotovo za vrijeme kriznih razdoblja tokom ustanaka ili ratova, na ova područja uskakali tzv. uskoci. Sa crnogorske strane i iz njihove perspektive se spomenuto djelovanje i suprotstavljanje muslimanskim agabama i begovima i ubiranjem poreza pravdalo i argumentovalo time da su spomenuta lica isto nasilno i nepravedno tlačila i ugnjetavala izrazito siromašno, prevashodno pravoslavno stanovništvo na granici i u pograničnom području.

Stoga je jako bitno za nas izuavanje samog koncepta „granice“, što je jedan od rijetko obrađivanih fenomena u dosadašnjoj bosanskohercegovačkoj historiografiji, a može se reći i u regionu Zapadnog Balkana. Upravo smo zbog toga u početnom, prvom poglavlju ovoga rada posebnu pažnju usmjerili na definisanje pojedinih aspekata koji se vežu za fenomen granice i regije. To prije svega predstavlja moderan pristup izuavanju historije, a koji smo mi odlučili primijeniti u ovome radu. Dakle, pristupili smo izuavanju mikrohistorije, gdje smo pratili razvoj i odnose na konkretnoj granici i pograničnom području Hercegovine, osvrćući se, zbog šireg konteksta i boljeg razumijevanja teme, i na dešavanja i procese na pokrajinskoj i međunarodnoj razini. Dakle, u ovom našem radu je bilo nužno postavljanje pitanja mikrohistorije

i makrohistorije. O takvim mikrohistorijama, isključivo vezanim za određene granice, te određena lokalna ili regionalna područja ne postoji u bosanskohercegovačkoj historiografiji dovoljno historiografskih doprinosa. Može se slobodno kazati da su takva istraživanja u bh. historiografiji u velikom zaostatku u odnosu na susjedne historiografije. U tom smislu, značajan doprinos bh. historiografiji dao je historičar H. Grandits. Stoga smatramo da je izučavanje fenomena „granice“ bitno da bi se mogle spoznati sve karakteristike koje se vežu za njega, i ovaj rad zapravo predstavlja jedan pokušaj sagledavanja toga fenomena na području koje se veže za dvije savremene balkanske države – Bosnu i Hercegovinu (Hercegovina je u posebnom fokusu) i Crnu Goru u kontekstu 19. stoljeća. Kao što smo u uvodnom dijelu već jednom napomenuli, a sada isto to ponavljamo: ne pretendiramo da u potpunosti razriješimo ovu tematiku i da ponudimo konačan odgovor o svemu što se u radu postavljalo kao naučni problem, ili što se, na primjer, uopšte nije ni razmatralo niti obrađivalo, jer apsolutna istina o bilo kojoj temi nije ostvariva, a u konačnici, jedan od ciljeva nam je bio ponuditi fokusiran pogled na fenomen granice.

Detaljno smo propitivali odnose na „granici“ između u dva navedena područja, krenuvši od analiziranja ličnosti i međusobnih odnosa dvije znamenite historijske ličnosti – Ali-paše Rizvanbegovića i Petra II Petrovića Njegoša, kao i dešavanja i odnosa na hercegovačko-crnogorskoj granici do sredine 19. stoljeća. O svemu tome smo razpravljali u drugom poglavlju rada, kojeg smo završili sa prikazom kako su završile „vladavine“ spomenutih ličnosti, što je obilježilo kraj jedne ere. Također, ukazali smo na njihov značaj i ulogu za područja njihove „vladavine“, Hercegovinu i Crnu Goru, te kakvu su zaostavštinu ostavili za sobom. Pri tome smo težili da prikazemo barem približno vjerodostojno stanje odnosa na hercegovačko-crnogorskoj granici do sredine 19. stoljeća, što je bio jedan od osnovnih postavljenih ciljeva. Iako smo se u naredna dva poglavlja više fokusirali na drugu polovinu 19. stoljeća (od sredine stoljeća do 1875. godine), i na prikazivanje odnosa mirnih i kriznih/ratnih perioda tokom toga razdoblja (vrijeme ustanaka i mirnodopskih perioda), nužno je bilo predstaviti prethodnu eru Ali-paše i Petra II. Jer je upravo na tom primjeru odvijanja političkog i društvenog života na granici u vrijeme „vladavina“ Ali-paše i Petra II i njihovih međusobnih odnosa, ako ne u potpunosti, barem približno predstavljeno kako „granica“ nije bila zid koji je razdvajao mentalitete i obrasce ponašanja sa obje strane. Prema tome, ta „granica“ i nije u formalno-pravnom smislu bila međudržavna granica, a to nam jasno pokazuje isprepletenost interesa i intenzitet odnosa s dvije strane granice u tom periodu.

Kada su centralne osmanske vlasti nakon akcije Omer-paše Latasa sredinom 19. stoljeća a ponovo preuzele ja u kontrolu nad lokalnim hercegova kim odnosima, osmanske vlasti su automatski naslijedile i regionalni konflikt u isto noj Hercegovini prema granici sa Crnom Gorom, koji je još od po etka 19. stoljeća a i za vrijeme Ali-paše Rizvanbegovi a i njegove uprave nad Hercegovinom tinjao i povremeno se, u dužim ili kra im vremenskim razdobljima, rasplamsavao. U narednom, tre em poglavlju bilo je raspravljano i analizirano upravo sve ono što se na hercegova ko-crnogorskoj granici dešavalo tih turbulentnih 50-ih i 60-ih godina 19. stoljeća a, tj. predstavljene su društveno-politi ke prilike koje su vladale na hercegova ko-crnogorskoj granici, konkretno do 1875. godine i po etka ustanka u Hercegovini (i Bosni). U okviru toga smo se neminovno morali dota i predominantno agresivne vanjske politike crnogorske države vo ene prema Hercegova kom sandžaku u ovom periodu, dok smo u narednom potpoglavlju detaljno predstavili jedan veoma turbulentan i konfliktan period na granici, kojeg karakteriziraju ustanci hriš anskog stanovništva na isto nohercegova kom podru ju u periodu od 1852. do 1862. godine. Ovi ustanci su direktno bili povezani sa ofanzivnim na inom postupanja osmanskih vlasti sa hriš anskim stanovništvom razmatranog podru ja, pa tako ni provo enje reformi u Hercegovini, tj. u vrš ivanje državnog monopola vlasti, najviše kroz akcije razoružavanja, u nekoliko isto nohercegova ko-crnogorskih grani nih oblasti nije bilo uspješno po osmanske vlasti. Dugotrajni tzv. Vukalovi evi ustanci na tom podru ju su uveliko isto nohercegova ke grani ne zajednice, predominantno hriš anske, doveli u haoti nu i anarhi nu situaciju. Strateški interesi velikih sila u ovom lokalnom, a može se kategorizirati i kao regionalni konflikt, pogotovo Crne Gore koja se sve više odvajala od osmanske države, pri tome su bili veoma o igledni, o emu smo zasebno pisali u narednom, etvrtom poglavlju ovoga rada. Važno je rezimirati da je nakon nekoliko ratnih pohoda 1850-ih i 1860-ih godina ipak došlo do kona nog rješenja ovoga sukoba pregovorima, pomo u kojih je uveden jedan specijalni režim na isto nohercegova ko-crnogorskoj granici. Takvi mirnodopski odnosi e se nastaviti kroz naredno razdoblje, sve do po etka Velike isto ne krize i ustanka u Hercegovini (i Bosni) 1875-1878. godine. Tako er, kroz tre e poglavlje smo prikazali na pojedinim mjestima provo ene i neprovo ene ili barem prividno provedene reforme u tom periodu, kao i vojnu organizaciju dvije suprotstavljene strane, saradnju i fenomen nasilja na granici i u unutrašnjosti Hercegovine, kao i, izme u ostalog, dešavanja na hercegova ko-crnogorskoj granici do 1875. godine. Dakle, posebno je bio razmatran vojni aspekt, tj. vojne trupe s obje strane granice i njihov odnos, ime smo utvrdili kakve su vojne trupe bile zastupljene u Hercegovini u toku 19. stoljeća a, a pogotovo na najjisturenijim podru jima prema istoku i crnogorskoj državi. Konkretnije smo se dotakli u etvrtom poglavlju

strateških interesa velikih sila na isto nohercegova kom podru ju, što se posebno odrazilo na period ustanaka Luke Vukalovi a od 1852. do 1862. godine. Dakle, tim poglavljem smo u rad uklju ili i aspekt me unarodnih odnosa, i politika velikih sila vo enih tokom druge polovine 19. stolje a prema Hercegova kom sandžaku, a posebno na pograni nom podru ju prema Crnoj Gori.

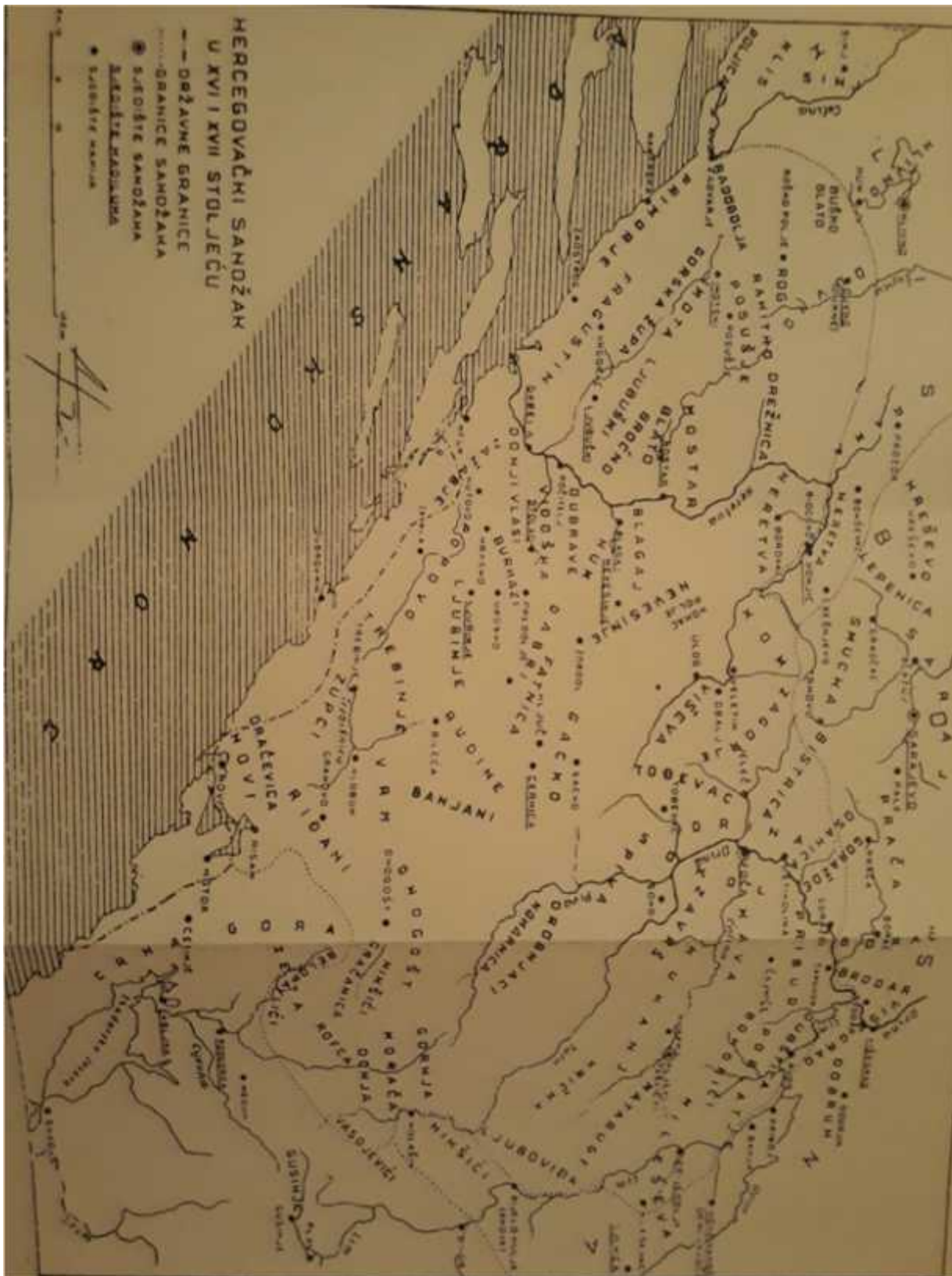
Na kraju, u uvodnim razmatranjima smo na detaljan na in pojasnili zašto se nismo uopšte upustili u analizu Velike isto ne krize, a posebno Ustanka u Bosni i Hercegovini (Bosanskom vilajetu) 1875-1878. godine u kontekstu teme kojom smo se u ovom radu pozabavili, tj. odnosima na hercegova ko-crnogorskoj granici u ovom ratnom i krajnje kriznom razdoblju. Stoga, da ne bi upadali u površne analize i interpretacije, ovo predvi eno, zasebno poglavlje smo odlu ili, iz opravdanih razloga, izostavili. Ipak to razdoblje predstavlja jedan specifi an i slojevit problem, koji zaslužuje mnogo ozbiljniju i sveobuhvatniju obradu u posebnom radu. Iako smo ovo poglavlje izostavili, to ne umanjuje našu opredijeljenost da smo na brojnim ve pomenutim politi kim segmentima ili podtemama pokušali predstaviti fenomen hercegova ko-crnogorske granice u toku 19. stolje a, zaklju no sa 1875. godinom. Me utim, sigurno je da postoje i druge važne podteme koje bi, u tome nema dvojbe, zna ajno doprinijele potpunijem sagledavanju ove teme, a što se veže za sljede e aspekte: na in života na granici – svakodnevnica na pograni nom isto nohercegova kom podru ju, privreda i na in privre ivanja, me uljudski i me uetni ki (-konfesionalni) odnosi, kulturalna strujanja itd. Me utim, tim aspektima ove teme mogli bismo se pozabaviti nekom drugom prilikom ili ih prepustiti nekom drugom autoru na obradu.

PRILOZI RADU

Karta broj 1: historijska karta Hercegova kog sandžaka oko 1600. godine (preuzeo sa: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/c/c3/Hercegovina%20Dki_sand%C5%BEak.png)

Karta broj 2: detaljnija historijska karta Hercegovina kog sandžaka u 16-17. stolje u (preuzeo iz: Hazim Šabanovi , *Bosanski pašaluk*, Svjetlost, Sarajevo, 1982., 192.)

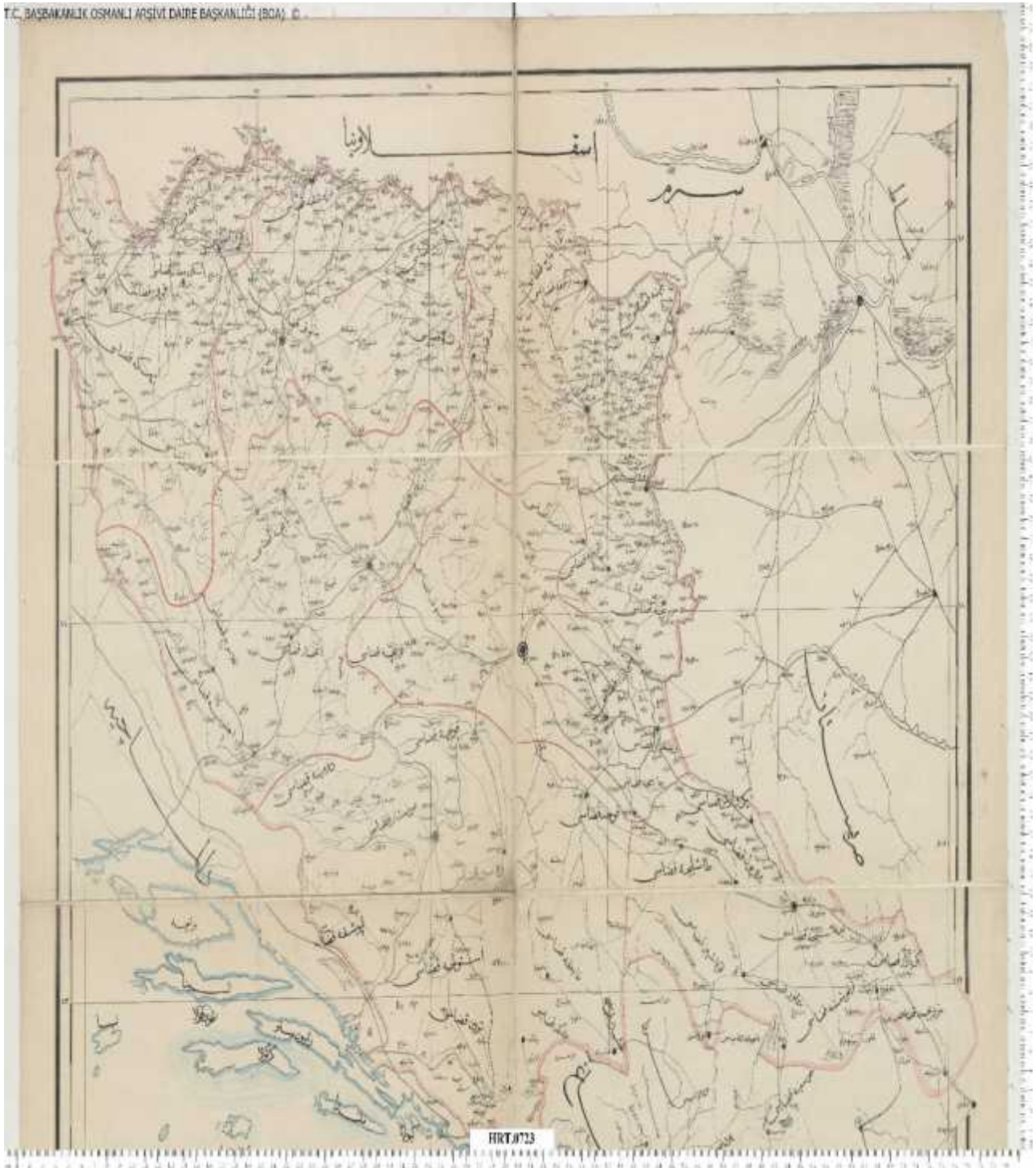
Karta broj 3: historijska karta Stare Crne Gore i njenih plemena (preuzeo sa: <https://www.rastko.rs/rastko-cg/povijest/plemena/plemena.html>)

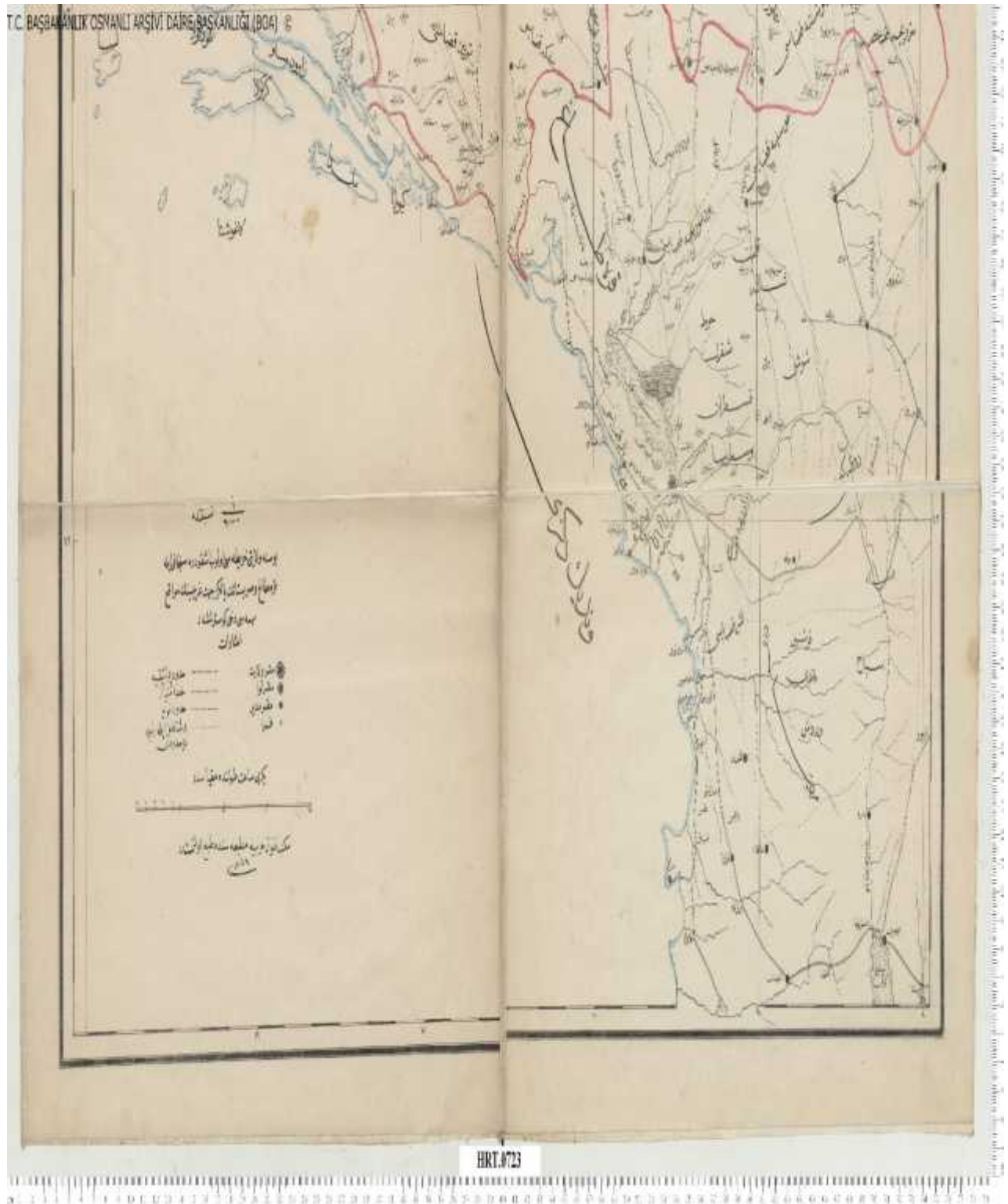
Karta broj 4: historijska karta Hercegovina kog sandžaka u okviru Bosanskog vilajeta 1865. godine (preuzeto iz: H. Grandits, *Multikofesionalna Hercegovina*, 2014., XIV)

Karta broj 5: historijska karta Bosanskog vilajeta iz 1870. godine (preuzeto iz: *Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi*, prethodni naziv arhiva je bio: *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı*. Ovom prilikom se najsrda nije zahvaljujem prijatelju i kolegi, historičaru iz Republike Turske, Loklar Behdžetu, koji mi je ustupio dvije vrlo vrijedne fotografije iz spomenutog arhiva.)

Karta broj 6: historijska karta Hercegovina kog sandžaka i prikaz hercegova ko-crnogorske granice iz 1870. godine (preuzeto iz: *Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi*, prethodni naziv: *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı*. Još jednom veliko hvala Loklar B.)

Karta broj 7: historijska karta na kojoj su prikazane granice južnoslavenskih zemalja prema odlukama Berlinskog kongresa 1878. godine (preuzeo sa internet stranice: <https://www.snews.rs/inicijativa-da-se-13-jul-obiljezi-kao-dan-medunarodnog-priznanja-sandzaka-ii/>)

Slika broj 1: Hercegova ki mutesarif/vezir Ali-paša Rizvanbegovi -Sto evi (1783-1851) (preuzeo sa: https://hr.wikipedia.org/wiki/Ali-pa%C5%A1a_Rizvanbegovi%C4%87#/media/Datoteka:Ali-pa%C5%A1a_Rizvanbegovi%C4%87-Sto%C4%8Devi%C4%87.jpg)

Slika broj 2: Crnogorski vladika Rade - Petar II Petrovi Njegoš (1813-1851)
(preuzeo sa:

https://hr.wikipedia.org/wiki/Petar_II_Petrovi%C4%87_Njego%C5%A1#/media/Datoteka:Petar_II_Petrovic-Njegos.jpg)

Slika broj 3: Isto nohercegova ki vojvoda Luka Vukalovi (1825-1873)
(preuzeo iz: Grupa autora, *Bune i ustanci u Bosni i Hercegovini u XIX veku*,
Vojnoistorijski institut, Beograd, 1952., 48.)

BIBLIOGRAFIJA

1. Izvori:

- okorilo, Prokopije, *Ljetopis Hercegovine 1831-1857.*, u Prokopije okorilo, Joanikije Pamučina, Staka Skenderova (preveli i priredili: Vojislav Maksimović i Luka Šekara), *Ljetopisi*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1976., 35-71.
- Muvekkit Hadžihuseinović, Salih Sidki, *Povijest Bosne*, II knjiga, (*Tarih-i Bosna II*), El-Kalem, Sarajevo, 1999.
- Pamučina, Joanikije, *Život Ali-paše Rizvanbegovića a Sto anina*, u: Prokopije okorilo, Joanikije Pamučina, Staka Skenderova (preveli i priredili: Vojislav Maksimović i Luka Šekara), *Ljetopisi*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1976., 73-131.

2. Literatura:

- Ali i Ahmed S., *Ure enje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, Posebna izdanja XI, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1983.
- Brković, Savo, *O postanku i razvoju crnogorske nacije*, Grafički zavod, Titograd/Podgorica, 1974.
- Berić, Dušan, *Ustanak u Hercegovini 1852-1862.*, SANU, Beograd - Novi Sad, 1994.
- Čurović, Vladimir, *Luka Vukalovića i hercegovački ustanci od 1852.-1862. godine*, Srpska kraljevska akademija nauka i umjetnosti, Posebna izdanja, knjiga XLV, Nauke društvene i istoriske, knjiga 17, Štamparija „Škerlić“, Beograd, 1923.
- Čurić, Hajrudin, *Prilozi bosansko-hercegovačkoj istoriji XIX vijeka*, Naučno društvo NR BiH, Grafički zavod, Knjiga VIII, Odjeljenje istorisko-filoloških nauka, knjiga 4, Sarajevo, 1960.
- Džajević, Srećko M., *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine: predemancipacijski period 1463-1804.*, Ziral, Mostar, 1999.
- Ekmečić, Milorad, *Stvaranje Jugoslavije 1790-1918.*, I knjiga, Prosveta, Beograd, 1989.

- Ekmečić, Milorad, *Stvaranje Jugoslavije 1790-1918.*, II knjiga, Prosveta, Beograd, 1989.
- Grandits, Hannes, *Multikonfesionalna Hercegovina: vlast i lojalnost u kasnoosmanskom društvu*, Institut za istoriju, Historijske monografije, Knjiga 10, Sarajevo, 2014.
- Grupa autora, *Bune i ustanci u Bosni i Hercegovini u XIX veku*, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1952.
- Grupa autora, *Crna Gora – Monografija*, Književne novine, Beograd, 1976.
- Grupa autora (ur. Vladimir Stojanović), *Istorija srpskog naroda*, V-1, Beograd, 1981. (deo drugi napisao Jovan Milićević, “Crna Gora od 1797-1851.”, 161-214; deo šesti napisao Radoman Jovanović, “Crna Gora od 1851. do 1878.”, 425-446; deo sedmi napisao Milorad Ekmečić, “Srpski narod u Turskoj od sredine XIX veka do 1878.”, 447-526.).
- Hadžibegović, Iljas, *Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914. godine*, Svjetlost, Sarajevo, 1980.
- Inaldžik, Halil, *Osmansko carstvo u klasi no doba (1300-1600)*, Utopija, Beograd, 2003.
- Ihsanoglu, Ekmeleddin, *Historija osmanske države i civilizacije*, Sarajevo, Orijentalni institut u Sarajevu, I knjiga, Sarajevo, 2004.
- Jovanović, Jagoš, *Stvaranje crnogorske države i razvoj crnogorske nacionalnosti. Istorija Crne Gore od početka VIII vijeka do 1918. godine*, Narodna knjiga, Cetinje, 1948.
- Jovanović, Radoman, *Politički odnosi Crne Gore i Srbije 1860-1878.*, Cetinje, 1977.
- Kamberović, Husnija, *Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. godine*, Naučnoistraživački institut IBN SINA, Drugo izdanje, Sarajevo, 2005.
- Kapidžić, Hamdija, *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine u XIX vijeku*, Građansko naučno društvo Bosne i Hercegovine, Knj. I, Sarajevo, 1956.
- Kapidžić, Hamdija, *Ali-paša Rizvanbegović i njegovo doba*, ANUBiH – Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2001.
- Kreševljaković, Hamdija, „Kapetanije u Bosni i Hercegovini“, u: *Izabrana djela*, I, Veselin Masleša, Sarajevo, 1991.

- Nik evi , Tomica, *Politi ke struje u Crnoj Gori u procesu stvaranja države u XIX vijeku*, Cetinje, 1958.
- Pavi evi , Branko, *Stvaranje crnogorske države*, Izdava ko preduze e, Beograd, 1955.
- Pavi evi , Branko, *Crna Gora u ratu 1862. godine*, Istorijski institut u Beogradu, Beograd, 1963.
- Popovi , Vasilj, *Agrarno pitanje i turski neredi za vreme reformnog režima Abdulmedžida (1839-1861)*, SAN, Beograd, 1949.
- Popovi , Petar I., *Crna Gora u doba Petra I i Petra II*, Beograd, 1951.
- Raduši , Edin, *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici od 1857. do 1878. godine – Od branitelja i zaštitnika do tužioca i sudije*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2013.
- Roksandi , Drago, *Triplex Confinium: ili o granicama i regijama hrvatske povijesti 1500-1800.*, Barbat, Zagreb, 2003.
- Su eska, Avdo, *Ajani. Prilog izu avanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka*, Nau no društvo SR Bosne i Hercegovine, Knjiga XXII, Sarajevo, 1965.
- Šljivo, Galib, *Bosna i Hercegovina u XIX stolje u. U spisima stranih izvješta a*, Planjax, Tešanj, 2008.
- Šljivo, Galib, *Bosna i Hercegovina 1827-1849.*, Knjiga 3, Planjax, Tešanj, 2016.
- Tepi , Ibrahim, *Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima 1856-1878.*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1988.

3. lanci i internet stranice:

- Ali i , Ahmed S., „Uredba o organizaciji vilajeta 1867. godine, u: *Prilozi za orijentalnu filologiju*, XII-XIII/1962-63., Sarajevo, 1963., 221-234.
- Bogi evi , Vojislav, „Po etak ustanka Luke Vukalovi a“, u: *Godišnjak istoriskog društva BiH*, IV, Sarajevo, 1952.
- Bra kovi , Husejn, „Mala istorija doga anja u Hercegovini (*Tarihce-i vukuat-i Hersek*)“, uvod i prevod s turskog Zejnil Faji , u: *Prilozi za orijentalnu filologiju*, Vol. 34, Sarajevo, 1985., 163-200.

- Bra kovi , Husejn, „Mala historija događaja u Hercegovini (Iz Bra kovi eva autografa u Gazi Husrev-begovoj biblioteci)“, prevod s turskog Zejnil Faji , u: *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, 7, Sarajevo. (pristupljeno: 9.2.2020., <https://anali-ghb.com/index.php/aghb/article/download/27/67?inline=1>), 97-108.
- uri , Hajrudin, „Ali-paša Rizvanbegovi -Sto evi , hercegova ki vezir“, u: *Godišnjica Nikole upi a*, knj. XLVI, Beograd, 1937., 201-296.
- uri , Hajrudin, „Crnogorsko-hercegova ki odnosi u doba Petra II Petrovi a Njegoša“, u: *Istorijski zapisi* , 7-9, Cetinje, 1951., 334-352.
- Dragi evi , Risto, „Testament Petra I“, u: *Istorijski zapisi*, 3, Cetinje, 1949.
- Du i , Arhimandrit Ni ifor, “Pleme Zupci i vojvoda Luka Vukalovi ”, u Beogradu, 1897.godine (pristupljeno: 9.2.2020., <https://trebinjekrozistoriju.wordpress.com/2018/12/11/%d0%bf%d0%bb%d0%b5%d0%bc%d0%b5-%d0%b7%d1%83%d0%bf%d1%86%d0%b8-%d0%b8-%d0%b2%d0%be%d1%98%d0%b2%d0%be%d0%b4%d0%b0%d0%bb%d1%83%d0%ba%d0%b0%d0%b2%d1%83%d0%ba%d0%b0%d0%bb%d0%be%d0%b2%d0%b8%d1%9b-1897/>).
- Ekme i , Milorad, „Mit o revoluciji i austrijska politika prema Bosni, Hercegovini i Crnoj Gori za vrijeme Krimskog rata 1853-1856. godine, u: *Godišnjak društva istori ara Bosne i Hercegovine*, XIII, Sarajevo, 1962.
- Hadžibegi , Hamid, „Odnos Crne Gore prema Grahovu u doba Njegoša“, u: *Prilozi za orijentalnu filologiju*, II, Sarajevo, 201-211.
- Hasandedi , Hivzija, „Mostarski kadiluk i njegove kadije“, u: *asopis Hercegovina*, br. 10, Mostar, 1998.
- Jovanovi , Radoman, „Razgrani enje Crne Gore i Turske 1858. g“, u: *Istorijski zapisi*, 1., Cetinje, 1966.
- Jovanovi , Radoman, „O Njegošu kao vladaru i Crnoj Gori njegovog doba“, u: *Istorijski zapisi*, 3-4, Podgorica, 7-28.
- Kamberovi , Husnija, „O historijski ukorijenjenim granicama i mogu im „korekcijama“ na Balkanu“, na: (pristupljeno 3.3.2020., <https://ba.boell.org/bs/2019/03/07/o-historijski-ukorijenjenim-granicama-i-mogucim-korekcijama-na-balkanu>).
- Kapidži , Hamdija, „Prilog istoriji Hercegovina kog ustanka iz 1862. godine“, u: *Godišnjak društva istori ara BiH*“, I, Sarajevo, 1949.

- Kapidži , Hamdija, “Odnosi Ali-paše Rizvanbegovi a i vladike Petra II Petrovi a Njegoša”, u: *Istorijski zapisi*, Sv. 1-3, Cetinje, 1952., 69-98.
- Naki enovi , Jovan, *Luka Vukalovi , hercegova ki veliki vojvoda*, Herceg Novi, 1874.
- Pavi evi , Branko, „Pobjeda na Grahovcu 1858-2008.“, u: *Istorijski zapisi*, 1-4, Podgorica, 2008., 403-408.
- Rastoder, Šerbo, „O porijeklu porodice Resulbegovi a“, u: *Almanah*, 50, Podgorica, 2011., 89-121.
- Ražnjatovi , Novak, “Oslobodila ka borba Crne Gore i Berlinski kongres”, u: *Istorijski zapisi*, 3-4, Podgorica, 1998., 15-32.
- Su eska, Avdo, „Malikana. Doživotni zakup državnih dobara u osmanskoj državi“, u: *Prilozi za orijentalnu filologiju*, VIII-IX, Sarajevo, 1958-1959., 111-142.
- Š epanovi , Milovan „Najranije razgrani enje izme u Crne Gore i Hercegovine“, u: *Istorijski zapisi*, 1-2, Podgorica, 2009., 185-202.
- Šehi , Zijad, „Prilog prošlosti Hercegovine XIX stolje a – sje anja Murad-Efendije iz Hercegovine“, u: *Hercegovina. asopis za kulturno i historijsko naslije e*, Br. 11-12, Mostar, 2001., 105-122.
- Vuksan, Dušan „Mir iz 1838. godine – Spomenica Njegošu“, u: *Istorijski zapisi*, Cetinje, 1931.
- Vuksan, Dušan, „Poslanica Petra I Crnogorcima i Br anima“, u: *Poslanice mitropolita crnogorskog Petra I*, Cetinje, 1935.

BIOGRAFIJA (Curriculum Vitae – CV)

Alen (Hasan) Nuhanović je rođen 08.07.1994. godine u Žepi (opština Rogatica). Osnovno i srednje obrazovanje završio je u Sarajevu. Nakon toga upisao je studij Historije na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu. Završio je I ciklus studija na Odsjeku za historiju studijske 2016/2017. godine. Naziv odbranjenog dodiplomskog rada glasi Husein-kapetan Gradašević i Ali-paša Rizvanbegović (komparacija), ime je stekao stručno zvanje bachelor historije.